

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əmirov Ramil Əli oğlu

**Azərbaycandan avropa bazarlarına qaz ixracatının istiqamətləri və
perspektivləri**

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060401 “Dünya İqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma:

Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.d., dos. İsrailov H.A

i.e.n., dos. Rəhimli F.Ə

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Hacıyev Ş.H

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ -----	3
I FƏSİL. DÜNYA QAZ BAZARI: MAHİYYƏTİ, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ DÜNYA İQTİSADİYYATINDA ROLU.	
1.1. Dünya qaz bazarının mahiyyəti və dünya təsərrüfatında rolu-----	6
1.2. Təbii qazın əsas regional bazarlarının xüsusiyyətləri-----	18
1.3. Dünya qaz bazarının inkişaf tendensiyaları-----	26
II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN QAZ EHTİYATLARI VƏ TƏBİİ QAZ POTENSİALI.	
2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya neft-qaz bazarındakı mövqeyi-----	33
2.2. Azərbaycandan qaz hasilatının strukturu və müasir vəziyyətinin təhlili -----	42
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDAN AVROPA BAZARLARINA QAZ İXRACATININ PERSPEKTİVLƏRİ	
3.1. Azərbaycan qaz ixracının inkişaf strategiyası-----	50
3.2. Azərbaycan qaz sənayesinin mövcud vəziyyəti və xüsusiyyətləri-----	62
3.3. Azərbaycandan Avropa bazarlarına qaz ixracatına dair layihələr və onların reallaşdırılması perspektivləri-----	66
Nəticə və təkliflər -----	77
İstifadə olunmuş ədəbiyyat -----	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın müasir dövrdə qlobal və regional geosiyasi və geoiqtisadi çəkisini ən başlıca amil onun müstəqil dövlət kimi tam formalaşması, güclü milli iqtisadiyyata malik olması, maddi, mənəvi və insən resurslarına, milli inkişaf kursuna, güclü orduya və s. malik olması və bütün bunları dəstəkləyən müstəqil daxili və xarici siyasətidir. Azərbaycan Respublikası dünyanın ən əhəmiyyətli məkanlarından biri hesab edilən Avrasiyanın mərkəzində yerləşir. Belə ki, ölkəmiz Şərqlə Qərbi, Şimalla Cənubu birləşdirən nəqliyyat yollarını özündə birləşdirir. Azərbaycan bildiyimiz kimi, ən böyük göl olan Xəzər dənizi və C.Qafqazda baş verən hadisələrin və milli maraqların mərkəzindədir. Bu baxımdan ölkəmiz ərazisində yerləşən neft və qaz ehtiyatlarının doğru planlaşdırılmasını həyata keçirməklə dünyanın artan enerji tələbləri ilə uyğunlaşdırmış və buna əsasən etibarlı tərəfdaş kimi özünü göstərmiş, milli iqtisadiyyatını gücləndirməklə özünə beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmışdır. Neft və qaz amilindən məharətlə istifadə etməklə müasir dünyanın mühüm aparıcı dövlətlərinin və güc mərkəzlərinin diqqətini milli iqtisadiyyatımıza yönəltmişdir.

Neft və qaz sektoru ilə yanaşı neft-qaz sektorundan əldə edilən gəlirlər ilə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun da inkişafı güclü təkan götürmüşdür. Bunun da əsas səbəbi dahi öndər, ümummilli lider Heydər Əliyevin banisi olduğu “Neft strategiyası”dır. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra müstəqilliyimiz daimi və uzunmüddətli olması üçün önə çıxan Heydər Əliyev ilk olaraq “Əsrin müqaviləsini” həyata keçirərək ölkə iqtisadiyyatının inkişafının güclü təməlini qoydu. Bu strategiya sayəsində Azərbaycan beynəlxalq məkanda özünə inam və etimad qazandı. Bir çox beynəlxalq iqtisadi və siyasi təşkilatların daimi üzvünə çevrildi. Bu gün cənab prezident İlham Əliyev də “Neft strategiyasını” layiqincə davam etdirir.

Bugün Azərbaycan yanacaq-enerji resurslarını, xüsusilə neft və qaz ehtiyatlarını milli iqtisadiyyatın inkişafına uyğun olaraq hasil və ixrac edir. Son zamanlarda təbii qazın Avropaya ixracı ilə Avropa İttifaqının Rusiyadan qaz asılılığını azaldaraq güclü müttəfiqlər əldə etmişdir. Ölkəmiz dünya miqyaslı

əhəmiyyətə malik olmaqla gündən günə inkişaf etməyə davam edən güclü dövlətə çevrilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyində qaz amilinin müəyyən edilməsi, təbii qazın xarici ölkələrə ixrac edilməsi yollarını və beynəlxalq bazarda özünə tutduğu mövqeyi araşdırmaqdan, Azərbaycanın qaz sənayesinin strukturunu və onun inkişaf yollarını öyrənməyə çalışmaqdır.

Ümumiyyətlə tədqiqat zamanı müəyyən edilmiş və qeyri-müəyyən məsələləri əldə etməyi aşağıdakı vəzifələrlə aydınlaşdırmaq olar:

- Müasir dünya bazarlarında qaz amilinin tutduğu yer və dünya miqyasında tədqiqatı
- Azərbaycanın iqtisadi sferasında qaz amilinin yeri və rolunun öyrənilməsi;
- Azərbaycanın qaz sənayesinin inkişaf dinamikası və müasir strukturunun təhlili;
- Azərbaycan qazının dünya bazarlarına ixrac yollarının araşdırılması;
- Regionalarası neft-qaz sazişlərinin reallaşdırılmasında Azərbaycanın vacib geoiqtisadi rolunun araşdırılması;
- Avropa Birliyi ölkələri ilə Azərbaycan arasında enerji resurslarının qarşılıqlı inkişaf strategiyasının öyrənilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat obyektı Azərbaycan Respublikasının geoiqtisadi strategiyasında qaz amilinin rolunun və Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına ixracının perspektik imkanlarının tədqiqindən ibarətdir. Azərbaycanın geoiqtisadi inkişafı və onun elmi-praktiki cəhətdən araşdırılması tədqiqatın predmeti adlanır.

Tədqiqatın informasiya vasitələri. Dövlət Statistika Komitəsindən götürülən hesabatlar, elektron vəsaitlər və başqa elmi məqalələr, dünyanın öndəgedən araşdırma orqanları, tapılan elmi məsələlər üzrə hesabatlar və magistr dissertasiyasının bu konseptdə yerli və xarici ekspertlərin araşdırmaları tədqiqatın informasiya bazasını təşkil edir.

Tədqiqat anı paralel təhlil, tarixi uzlaşma və sisteməlik yanaşma vasitələrindən istifadə edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında təbii qazın rolunun müəyyən edilməsi ilə bağlı müxtəlif mövqelərin, müasir vəziyyətin və oxşar problemlərin həlli ilə əlaqədar beynəlxalq təcrübənin kompleks şəkildə araşdırılması, Azərbaycanın Avropa bazarlarına qaz ixracı potensialının geniş təhlil edilməsi və Azərbaycan qazının dünya bazarında mövqeyinin gücləndirilməsi istiqamətində konkret təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

İşin strukturu. Azərbaycanın Avropa bazarlarına qaz ixracının potensial perspektivlərini və istiqamətlərinin öyrənilməsinin başlıca amil olduğu dissertasiya işinin strukturu girişdən, 3 fəsildən, 8 paragrafdan, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. DÜNYA QAZ BAZARI: MAHIYYƏTİ, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ DÜNYA İQTİSADİYYATINDA ROLU.

1.1. Dünya qaz bazarının mahiyyəti və dünya təsərrüfatında rolu.

Qaz ucuz və ekoloji cəhətdən ən təmiz yanacaq növüdür. Azərbaycan qədim zamanlardan bəri təbii sərvətləri ilə, həmçinin zəngin olan karbohidrogen ehtiyatları ilə daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Ötən əsrdən başlayaraq Azərbaycan neft ilə yanaşı qaz istehsalı ilə də məşğul olmağa başlamışdır.

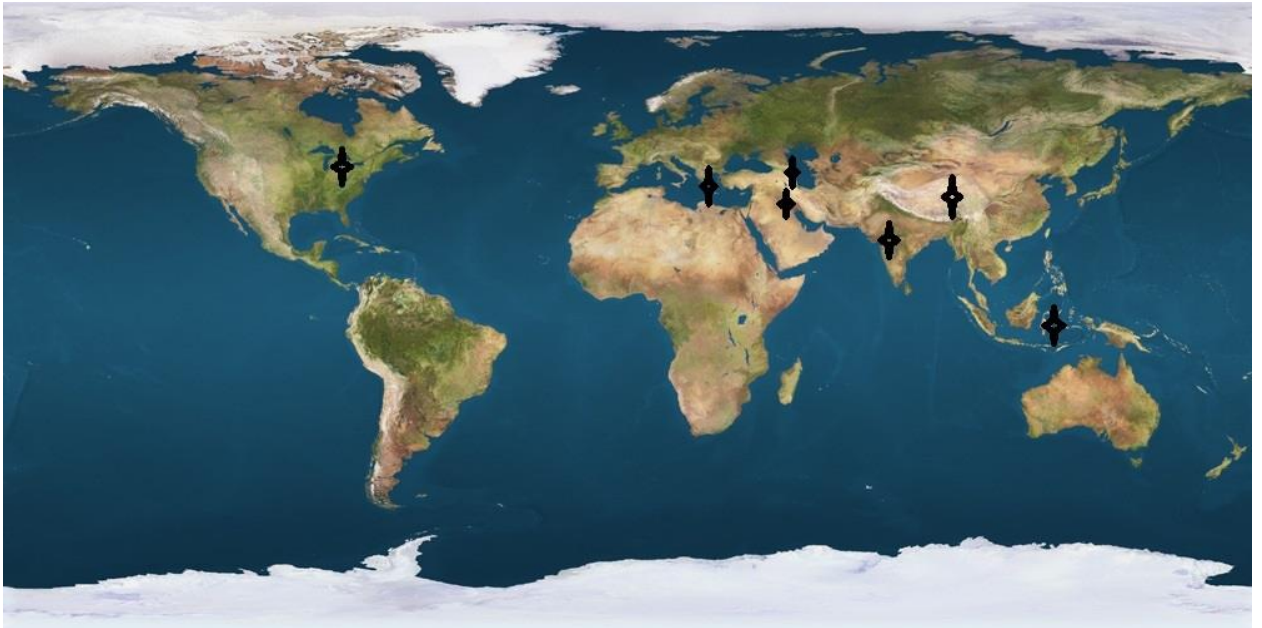
Qaz sözü Azərbaycan dilinin zəngin lüğət fondunun çoxmənalı sözlər növünə aid olan türk mənşəli kəlimə kimi, çağırıda uçmaqdan çox getməyə üstünlük verən, zooloji interpretasiyada qaz kimilər fəsiləsinə aid quşların, və başqa nitqlərdə isə qazmaq felinin sino nimi kimi qarşımıza çıxır. Ancaq araşdırılmasına cəhd göstərdiyimiz təhlil subyektinin predmetini yunan *chaos* - xaos sözündən götürülən, hissələrin istilik proseslərinin genetik enerjisini mühüm miqdarda onlar arasında qarşılıqlı potensial istiliyi önə çəkən, maddənin aqreqat halını ifadələndirən fransız mənşəli qaz, daha dəqiq desək karbohidrogenli və qeyri-karbohidrogenli maddələri daxilində olan, planetin çöküntülü süxurlarında olan yanar qazlardan ibarətdir. Təbii qazın planetar kontekstdə ilkin aşkarlığı Azərbaycan torpağında çox daha əvvəl məlum olsa da, onun əhəmiyyətini mənalandıran anlam yalnız XIX əsrin əvvəllərindən lüğətimizdə özünü göstərmişdir. 17-ci yüzillikdə Holland kimyaçısı olan Van Helmont apardığı tədqiqatlar nəticəsində hava quruluşlu maddələrin təyinatına görə mənşəcə yunan sözü olan xaosa əsaslanan qaz terminini müddətiyyə buraxdı. Bununla, məlum milli qaz sözünə texniki fonlu parafraz, təzə bir fikir də qoşulmuş və o, uzun bir müddət illərin aşırımlarından keçib neologizm mərhələsini sona çatdıraraq çağdaş zamanda istifadə arealında tapmışdır.

Neftlə yanaşı digər enerji daşıyıcı resursu olan təbii qazın çox keçməkeçli və köhnə tarixi vardır. Bilindiyi üzrə, sivilizasiya zamanlarından əhali yerin torpaq qatından qaz ehtiyatlarının çıxarılmasını görmüşlər. Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərində rast gəlinən «əbədi atəşlər» dənizi işıqlandıraraq gəminin mayakına çevirmişlər. Hind-Çin yarımadasında, İran körfəzində, Malayziya

adası arxipelağında da məşhur olmuşdur. Atəşpərəstlər isə sönməz ocaqları hifz etmiş və ətraf ərazilərdə məbədlər ucaltmışlar. Belə məşhur məbədlərindən biri də Bakı şəhərində yerləşən Suraxanı atəşgahıdır. XIX əsrin axırlarına qədər atəşgah yerli konfessional sektaların etiqad məkanı kimi, İran İslam Respublikasından, Hindistan və Çindən gələn büt-pərəst zəvvarların da ziyarət yerinə çevrilmişdir. Memarlıq kompozisiyası bir çox cəlbedici məqamlarla zəngin bu ecazkar məbəd əzəl funksiyalarını itirsə də, möhtəşəmliyini qoruyub saxlamış, müasir vaxtda da özünün «sönməyən alovu» ilə turistin stimül sektoruna daxil olmuşdur. Bakıda səfərdə olmuş ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı Əbdul-Həsən Məsudi X əsrin əvvəllərində Xəzərdə odlanma prosesinin şahidi kimi bunun bir qədər uzaqlarda görüldüyünü qeyd etmişdir. Sonrakı müddətlərdə də Abşeron yarımadasında Bibiheybət ərazisində ələlxüsus, XIX və XX əsrlərdə dəniz səthində təbii qazın çıxması ilə əlaqədar davamlı alışma, yanma hadisəsi baş vermişdir. Hal hazırda Abşeronun Digah və Məhəmmədli kəndi ayrıcında olan «Yanar dağ»da yerin təkindən sıyrılaraq sonsuz məşələ dönüşən təbii qaz bənzərsiz bir mənzərə əks etdirir.

Xəritə 1.

İlk davamlı qaz püskürməsi rast gəlinən yerlər

Mənbə: Tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qədim çağlardan Azərbaycan ərazisində bir qədər geniş rast gəlinən neft və qazın mövcudluğu, onun ilk-atəş funksiyalılığını yurdun adlandırılmasının da şərhinin əsas komponentinə, mərkəz Bakının Qız qalası ilə yanaşı sevilən rəmzinə çevrilmişdir. Abşeron ətrafı torpaqların palçıq vulkanları ilə zənginliyi də yanar qazların burada çoxluğuna dəlalət etmişdir. Özünə məxsusluğu ilə fərqli hesab edilən bu qaz köpüklü palçıq vulkanlarının bəzi hallarda alışan məşələ çevrilməsi də müşahidə olunmuşdur. Məhşur Akademik İ.Qubkin 1930-cu illərin əvvəllərində Lökbatanda müntəzəm fəaliyyət göstərən belə palçıq vulkanlarına yaxın ərazilərdə dərin qazma işlərinin aparılmasını tövsiyə edilmişdir. Sonda burada geniş neft və qazlı vahə aşkarlanmışdır. İndi bu bölgələr quru sahəsində ən geniş təbii qaz ixrac edən istismar sahələrindəndir.

Təbii qazın anoloqları kimi mayeli və bərk cismlərə münasibətdə molekulları arasında qarşılıqlı təsir qüvvəsinin zəifliyi, onun formasız hala salmışdır. Rəngsiz, iysiz və digər əlamətlərlə seçilməmək xassələri də onun potensialının idrakını xeyli məhdudlaşdırmış, yerin üst qatında görünüşünü effektiv etmişdir. Belə ki, torpaq süxurunda su üstündən çıxışını görmək mümkündür. Digər tərəfdən onun çılpaq təbiətdə intensiv çıxışında yaratdığı səsdən, tərkibində sulfur miqdarı çox olduqda isə iydən aşkar etmək olur. Ancaq nə qədər də olursa da bütün bu xüsusiyyət çalarları təbii qazın industrial cəmiyyətin rəhbər enerji daşıyıcısına çevrilməsinə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təbii qazın yaranması prosesi və şərtləri olduqca fərqli və çox şaxəlidir. Daha geniş yayılmış tədqiqat nəticələrinə əsasən bu qeyri-üzvi maddələrin biokimyəvi və termokalitik çevrilişi ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə hələ milyon illər bundan qabaq yerin təkindən təbii olaraq qazın özbaşına çıxması hadisəsi bir çox halda Azərbaycanda və ayrı-ayrı yerlərdə müşahidə olunmuşdur. Məntiqi hesablamalara əsasən insan cəmiyyətinin tarixi müddətində havaya sovurulan və hasil olunan qaz ehtiyatının həcmi neftin əksər mövcud olan hasilat miqdarından daha çox olub.

Neftin sənaye üsullu istehlakına keçidi ilə yanaşı təbii qazın əldə olunmaması və ilkin istehlakına təkan vermişdir. Ancaq ondan istifadə son dərəcə məhdud

səviyyədə olmuşdur. Qazma prosesində qazın atmosfərə çıxmasını bilavasitə gözləmiş, və sonra nefti hasil etmişdirlər. Buna baxmayaraq az da olsa müəyyən sahələrdə təbii qazdan köməkçi istilik qazanlarının qızdırılmasında istifadə olunmuşdur. Təbii qazın geniş istehlakı neftin böyük hasilatından çox sonra, daha dəqiq desək yüz illər əvvəl XX əsrin əvvəllərində baş vermişdir. Ömrü təbiətin yaşı qədər olan təbii qaz qədim zamanlarda, ancaq alışanda görüldüyü məkanda möcüzəvi təzahürdə insanlarla ünsiyyətdə olmuşdur. Energetik gücü, fiziki və ya kimyəvi dəyərini, hər hansı ünvana yetişmək imkanını isə industrial cəmiyyətin inkişafına kimi möhtəşəm bir şəkildə sirr kimi qoruyub saxlamışdır.

Yanar qazların sənaye və məişətdə istehlakına hələ ötən əsrdə başlanmışdır. Daş kömürü termik emal etməklə onun içərisində olan metan və başqa qaz qarışıqlarını da almışlar. Birinci dəfə isə bu üsuldən 1785-ci ildə İngiltərədə istifadə olunmuşdur. Daha sonra 1820-ci illərdə Amerika Birləmiş Ştatlarında geniş istifadə olmuş, 19-cu əsrin sonlarında Rusiyada daş kömürdən qazın alınmasını reallaşdıran çoxsaylı fabriklər fəaliyyət göstərmişdirlər. Həmin emal qazından ən çox iri sobalarda yandırmada və nisbətən də evlərin qızdırılmasında istifadə etmişdirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada miqyas genişliyi o qədər də böyük olmamışdır.

İllər ötdükcə insanlar təbii qazın da yanacaq növü qədər vacibliyini dərk etmiş, onu hazır vəziyyətə salaraq istifadəsini genişləndirmişlər. Artıq XX əsrin ortalarında digər yanar qazlarla yanaşı, həmçinin təbii qazdan bəzi sahələrdə - sənayedə, məişətdə istifadə olunmasına başlanmışdır. Tarixi faktlar təbii qazdan istifadənin ilk dəfə ABŞ-da təşəkkül tapdığını canlandırır. Bu proses həmin ölkədə iri qaz yataqlarının kəşfi ilə asılı olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Həmçinin 1831-ci ildə Kanada manufakturalarında yanacaq qaz kimi, təbii qazdan istifadə olunması isə Amerika Birləşmiş Ştatlarında qaz sənayesinin başlanğıc tarixi hesab edilir. Daha sonra isə burada boruyayma sənayesində və məişətdə təbii qazın geniş istehlakına başlanılmışdır. XIX əsrin sonlarına yaxın ölkədə 2 mlrd kubmetr qaz hasil edilmiş və bu statistika 1920-ci ildə 23 mlrd kubmetrə qədər yüksəlmişdir. Dünya qaz statistikasında ABŞ 1940-cı ilə kimi vahid təbii qaz istehsalçısı dövlət kimi qalmışdır.

Azərbaycanda qaz sənayesi SSRİ-nin müvafiq strukturunun bir hissəsi kimi tərəqqi göstərmişdir. Dünya iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi ittifaqın dağılması respublika qaz sənayesinə də sərbəstlik və inkişaf imkanı gətirmişdir. Dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsində respublikamızın neft və qaz sənayesinin tərəqqi problemləri Azərbaycanın dövlət siyasətinin vacib və mühüm rol oynayan istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. XX əsr 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq Azərbaycan Respublikasının zəngin karbohidrogen ehtiyatları dünyanın bir çox böyük dövlətlərin, vacib neft şirkətlərinin nəzər nöqtəsinə çevrilmiş, azadlığın bərpa edilməsindən sonra isə bu sahədə çoxsaylı müqavilələr imzalanmışdır. Qeyd etmək istəyirik ki, Sovetlər İttifaqının qaz sənayesinin formalaşması Azərbaycanda genişlənən qaz hasilatı ilə qarşılıqlı tendensiyada təşəkkül tapmışdır. Sonradan Şimali Qafqazda aşkarlanan nəhəng qaz yataqları SSRİ-də neft qaz sənayesinin, və bu sənayenin təchizat infrastrukturunun yaradılmasına birbaşa rol oynadı. Qaz sənayesində baş tutan texnoloji inqilablar, qaz hasilatı və nəqli emalındakı yeniliklər əlahiddə qaz industriyasının yaranması və sürətli inkişafını təmin etmişdir. Bir müddət sonra Özbəkistan, Türkmənistan və Rusiyada aşkar olunan qazlı yataqlar ilə bu sənaye sahəsi özünün növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq 1950-ci illərin sonlarına kimi əsas qaz ölkələrin Avropa hissəsində hasil edilirdi. Sovet İttifaqının mövcudluğu vaxtı böyük ölkədə qaz hasilatı yüksək tempə irəliləyərək müvafiq sənaye sahələrinin inkişafı və bu kompleksləri təminat verən lazımi strukturlar yaradılması, geniş miqyaslı qazlaşma ilə müşayiət olunmuşdur. Sovet İttifaqının dağılmasına baxmayaraq, İttifaqın sələfi olan Rusiya yenə də böyük qaz potensialı ölkə olaraq qalır. Kəşf olunmuş dünya qaz ehtiyatlarının 1/3-i hasilatının 20%-i onun payına düşür. Rusiya həmçinin böyük qaz ixracatçısı ölkələrindən biridir. İttifaq respublikaları olmuş, indi suverenlik əldə etmiş Xəzər hövzəsi müstəqil ölkələr Qazaxıstan, Türkmənistan və həmçinin az da olsa Özbəkistan da təbii qaz ehtiyatları baxımından lazımi inkişaf istiqamətləridirlər. Təbii qazın hasilatını birinci təminat verən ölkələr sırasında Venesuela xüsusi yeri tutur. 1950-cı ilə qədər qaz hasilatında o, yalnızca Amerika Birləşmiş Ştatlarından da

geridə idi. Tariximizin daha sonrakı tərəqqi mərhələsində qaz hasilatı Kanada, Çili, Argentina, Avstraliyada, Yaxın Şərqdə, Avropa ölkələri-Ruminiya, İspaniya, Fransa, İtalya, Hollandiya və Polşada da öz inkişafını tapdı. XX əsrin sonlarında isə planetin əksər inkişaf etmiş regionlarında təbii qazdan istifadə etmək normal reallığa döndü. Bu tarixlərdən başlayaraq təbii qaz istehsalı bütöv sənayeləşmə mərhələsinə daxil oldu.

Təbii qazdan kimya sənayesində geniş istifadə olunmağa başlandıqca onun istilik, energetik primatı da mülayimləşmişdir. Lakin bununla yanaşı, onun istehlakında energetik və kimyəvi müstəvidə qeyri-müəyyən olaraq qalmışdır. Regionlaşma, qloballaşma aspektləri ehtiyat potensialı, istehlak tələbləri və istiqamətləri müxtəlifliyinə baxmıyaraq XX yüzillik ərzində təbii qaz ehtiyatları çox istilik və energetik təzahürdə bəşəri xidmət göstərmişdir. Kimyəvi xammal imkanları isə müvafiq sənaye sahəsinin təşəkkül tapdığı ölkələrdə gerçəkləşir. Bununla belə, çoxillik mistik və primitiv qızdırma libasını dəyişməklə ötən əsrin başlanğıcında təbii qaz industrial cəmiyyətin baş enerjidaşıyıcıları sırasına qətiyyət ilə daxil olmuşdur. XXI yüzillikdə real və aydın proqnozlar baxımından energetika tələblərini daha yüksək dərəcədə qaz resursları üzərində quracaqdır. Təbii qazın əsas enerji daşıyıcısına çevrilməsi bir çox amillərlə bağlıdır. Həmin istiqaməti sivilizasiyon inkişaf gərçəkliyi, ətraf mühitin qorunmasına köklənmiş nizam intizam məsuliyyətini, qaz vasitəsilə çalışan mexanizmlərdəki tətbiq edilmiş texnoloji nailiyyətlər, informasiya mühitinin böyüməsi, elektron ticarət və elektron biznesin genişliyi və digər siyasi-iqtisadi əhəmiyyət artımı daha da həvəsləndirici rol oynayır. Postindustrial neft epoxasında nüvə enerji sisteminə böyük keçiddə təbii qazın aralıq mövqedə qərarlaşması nəzərə çarpır. Ekoloji intizamın güclənməsi, rentabellik aspektləri təbii qazın digər energetik resurslara zəfərçalmasını müşahidə etdirir.

Təbii qazın ekoloji üstünlüyü bir yanacaq növü kimi, həmçinin texnoloji və iqtisadi imkanları, energetik qüvvəsilə də digər karbohidrogen resurslarına müqayisədə fərqli mövqedə olmasıdır. Təbii qazın yanma zamanı hiss buraxmaması, tullantı yaratmaması, cürbəcür görünüş halına düşməsi, məşəlin çox asan tənzim olunması və

buna görə də atmosferə, ətraf ərazilərə zərər verməməsinin azlığı onun ekoloji aspektində cəlbediciliyini artırır. Qoxusuz və rəngi olmayan olan təbii qazın texnik-iqtisadi xüsusiyyətləri paralel təhlil obyektinə çevriləndə ekoloji və energetik keyfiyyətləri ilə bərabər, bu, üstünlüyü işıqlandıran fiziki xassələri də irəli sürülür. Karbohidrogenli əqrabaları arasında ən böyük miqdarda istilik-törətmə qabiliyyətinə seçilən təbii qazın müvafiq olan gücü torf və yanar şistdən 4-5, oduncaq və daş kömürdən 2 dəfə, neftdən də orta hesab ilə 1000 *kcal* artıq miqdarlıdır. Konkret olaraq təbii qazın istilik-törətmə gücü orta göstəricidə 12000 *kcal/kq* hesablanır. Qazın 2000 dərəcə C (selsi) yüksək istilikvermə qabiliyyəti onun davamlı energetik və texnoloji faydalı yanacaq növü kimi daha çox tətbiqinə təmin yaratmışdır. Təbii qazın fiziki və kimyəvi spektrdə yanar qaz silsiləsinə daxil olması anoloqları kimi paralel adekvatlıq funksional cəhətlərinə malikdir. Elə buna görə də təbii qazın gizli və açıq xassələrinin öyrənilməsinə bu kontekstdə aydın təzahürlü və geniş analitik imkanlı olaraq baxılır. Qazların həcmi metrlik sistemə görə m^3 ilə ölçülür. Temperatur, sıxılma xüsusiyyəti qazların həcmnin dəyişkənliyində ifadə olunur. Buna görə də qazları normal və standartlı vəziyyətə gətirmək lazım olur. Burada adi temperatur sıfır dərəcə (273,3 k.) və təzyiq 102,425 k/Pa götürürlər. Praktikada standart şərt olaraq qazın kəmiyyət ölçüsü 102,425 k/Pa təzyiq, 20C temperatur və sıfır həddli rütubətə bərabər olan bir m^3 qaz qəbul edilir. Qaz yatağında əsasən metan, bir miqdarda etan qarışığı, karbon qazı, butan və azotdan ibarət təbii qazın havaya olan təqribi sıxlığı 0,60-0,64-ə bərabərdir. Səmt qazı və ya neftli qazda isə digər qatışıqların bolluğu onun sıxlığını təbii qaza münasibətdə 10-20 faiz artıq edir. Sınanmış təcrübəyə görə qaz ehtiyatları hesablanarkən onun miqdarını neftə olan nisbətlə müəyyən edirlər. Hesablamalara görə mütəxəssislər planetimizdə hasil olunan hər 2 ton neftə müvafiq təbii qaz miqdarı təxminən 1 tona bərabərdir. Bu əmsal isə bir qayda olaraq Azərbaycanda 3:1 nisbəti kimi müəyyənləşdirilir. Qazların molekulyar genetik nəzəriyyəsi qazın fiziki-kimyəvi xassəsi və qaz halının qanunlarına əsaslanır. Qazların xüsusiyyətini təmsil edən bir çox qanunlar molekulyar güclərin sıfıra bərabər olduğu halda ideal qaz kimi nəzərdə tutulmuşdur. Qazlar ilə əlaqədar elmdə

müxtəlif qanunlar aşkarlamışdır ki, bunların da geniş təcrübi əhəmiyyəti vardır. Çox saylı olmağına baxmıyaraq əsas qaz qanunları aşağıda göstərilənlər hesab edilir:

- **Hei-Lussak qanunu** – həmişəlik təzyiq halında temperaturun artması qazın həcmi yüksəltir, temperaturun azalması isə həcmi kiçildir;
- **Boyl-Mariot qanunu**- müvəqqəti təzyiqin dəyişməsi halında qazlar başlanğıc həcmi dəyişir;
- **Şarlya qanun** - müvəqqəti həcmdə olan qazın eyni miqdarının mütləq təzyiqi birbaşa qazın temperaturuna proporsionaldır;
- **Avoqadro qanunu** – hər bir qazın eyni miqdarda həcmi eyni təzyiq və temperatur halında eyni miqdar molekulların cəm olunmamasıdır. Hər bir qazın 1 qram molekulu həcm olaraq adi şəraitdə 22,4 litr həcmdir. Buna *avoqadro müvəqqəti* deyilir.

Təbii qazın tərkibində rütubətin olması onun temperaturu və təzyiqindən asılıdır. Belə ki, temperatur artdıqca vahid həcmdə bir qədər də rütubətlik əmələ gəlir. Təzyiq isə əks istiqamətlərə hərəkət edir və təzyiqin artımı rütubəti bir qayda olaraq aşağı düşür. Təbii qaz sərvətlərinin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

- qazlı yataqda mövcud olan təbii qaz;
- səmt qazı;
- qaz kondensatı.

Planetimizdə olan təbii qaz zənginliyinin daha çox ehtiyat və hasilat payını sırf qaz yataqlarındakı resurlar təşkil edirlər. Səmt qazının çəkisi hal-hazırda dünya miqyasında qənaətbəxş olaraq hesab edilir. Dünyanın ən iri təbii qaz hasilatçısı Rusiyada səmt qazının payı 10-15%, respublikamızda bu pay 3-4% olaraq göstərilir. Səmt qazın həcmi neftin tərkibindəki miqdarı ilə ölçürlər. Dünya praktikasında 1 ton neft 200 kubmetrə bərabər formulasından istifadə edilir. Neftli qaz və ya səmt qazı qara qızıl adlanan neftlə birlikdə hasil edildiyinə görə qara qızıl ehtiyatlarının və hasilatın artımı dinamikasına təsir göstərir. Hesablamalara görə, kapital qoyuluşlarının səmərəliliyi neftli qazın yığılı və emalının təşkilində təbii qaza nisbətdə yüksəkdir. Neftli qazdan alınan əmtəlik məhsulun orta yağlılığı təbii qaza olan nisbətdə 2,2-2,4

dəfəyə qədər çox və həmin məhsulun alınmasında kapital qoyuluşları təbii qaza nisbəti 2,1-2,3 dəfəyə qədər az hesab olunur. Əlahiddə qaz və qaz kondensatı yataqlarından hasil olunan təbii qazlardan fərqli olaraq isə neftli qazı etan, propan-butan və pentan fraksiyalı tərkiblə daha zəngindir. Bir çox yataqlarda neftli qazın 60-70%-ni həmin fraksiyalar təşkil edirlər. Bu isə neftli qaz yanacaq dəyərinin xalq təsərrüfatının başqa sahələrində daha da lazımi xammal kimi qiymətləndirilməsində böyük rol oynayır. Neft qazından alınan sıxılmış qaz kimya sənayesinin əsas xammalıdır və burada neftli qazı təbii qazla əvəzləmək mümkün deyil. Bununla yanaşı, bütünlüklə sıxılmış qazlar da həmçinin yüksək iqtisadi əhəmiyyətə malik material kimi, oliefin karbohidrogenlər, xüsusilə, etilen, propilen və butilenin alınmasında piroliz xammalını təşkil edirlər. Neftli qaz mühərriyi yanacağının istehsalında, həmçinin lay təzyiqinin saxlanılmasında da əhəmiyyətlidir. Neftli qazın əhəmiyyəti 1971-1972-ci illərin energetika böhranında daha çox sınıandı. İndiyə kimi isə o, əksərən məşəllərdə yandırılırdı. Enerjidaşıyıcıların bu məqamdakı qiymət artımı neftli qaza olan tələbin yüksəlməsi ilə müşaiət edilirdi. Əksər hasilatçı ölkələrdə onun məşəllərdə yandırılmasının minimuma enməsi tədbirləri həyata keçirməyə başlandı. Həddən artıq yandırmalar normallaşdırıldı. ABŞ-da isə neftli qazın məşəllərdə yandırılması 3%-lik həddi aşdıqda sanksiyalar tətbiqi ilə müşaiət edilirdi. İEÖ-lərdə daxili ehtiyaclar üçün istifadə olunan neftli qaz istehlakın böyük bir qismini təşkil edir və neftli qazın istehsalı, utilləşməsi neft istehsalının özündə faydalı işlənməyə aparır.

Xalis təbii və səmt qazı ilə yanaşı neft ilə bir yerdə hasil olunan kondensat da energetik vacib məhsul növlərindəndir. Ayrı-ayrı yataqlarda 1 ton kondensatın tərkibində 300 min m³-ə qədər qaz olduğu müəyyənləşdirilir. Kondensat yatağının işlənməsində ondan qazın ayrılmasına xüsusi diqqət edilir. Ayrılmış qaz nəqlətmə sistemindən sonra təmizlənilir və onun yanacaq kimi istifadə olunmasına başlanılır. Kondensat yatağının işlənməsi nəticəsində onun təzyiqinin aşağı salınması tədbirləri görülür. Kondensat neftlə bir yerdə olduğu zamana orada neft və ya kondensatın daha əvvəl hasil olunmaması iqtisadi səmərəlikə müvafıqlaşdırılır. Qara qızıl, daş kömürü

və şistlərin emalından alınan yanar qazlar ağır qarışıqlar su buxarı ilə zəngin olduğundan onların boru vasitəsilə nəql edilməsi texniki problemlər əmələ gətirir. Bu boruların korroziyasını daha da sürətlənməsinə gətirib çıxarır. İstənilən hasilatdan asılı olmayaraq qazın ilk istehlakçıya çatdırılma, təmizlənmə və qurudulma prosesi həyata keçirilir. Qazın separasiyası prosesi mədənlərdə aparılır. Qaz və qazkondensat yataqlarında qazın separasiyası burada olan maye və bərk qatışıqlardan təmizləmə məqsədi ilə aparılır. Qaz sənayesində tək məhsullu çağları arxada qalmışdır. İndiki müddətdə təbii qazdan bir çox növdə məhsullar alınır. Qaz məhsulları polad, şüşə məhsulları, yun, ipək parçanı, ağacı və taxılı əvəz edir. 1 ton sintetik kauçuk alınması üçün 2 tona qədər etil spirt, 9 tona qədər taxıl, 22 tona qədər kartof, 30 tona qədər şəkər çuğunduru və yaxud 5 tona qədər sıxılmış qaz tələb edilir. İqtisadi çərçivənin bütün müddətiyyəsində də təbii qaz müxtəlif səmərəlilik aspektlərinə malikdir. Təbii qaz hasilatında fondverimi əmsalı qara qızıl və daş kömürə nisbətən 6 dəfə artıqdır. Həmçinin əmək məhsuldarlığı daş kömürdən 55 dəfə, qara qızıldan isə 6 dəfə yüksək hesab olunur. Maya dəyəri isə daş kömürünə nisbətən 33 dəfə azdır. Metal sənayesində təbii qazın tətbiqi məhsuldarlığı 10 dəfə yüksəldir, avtomobil nəqliyyatında isə enerji sərfini 2 dəfə azaldır. Qazın dünya təsərrüfatı dairəsində vergi mükəlləfiyyəti 40% təşkil edir. Bu əmsal neft üçün isə 50 %-dən çoxdur.

Qaz qiymətqoymaya görə ən ucuz enerjidaşıyıcısı hesab edilir. Qaz təchizatı da neft təchizatından bir sıra üstün cəhətləri ilə seçilir. Nəql olunan təbii qazın standartlaşması məqsədi ilə çox az kosmetik emala məruz qaldıqdan sonra tam hazır şəkildə istehlakçıya ötürülür. Bu həmçinin sənaye müəssisələri və ya fərdi istehlakçılar üçün də eyni formada həyata keçirilir. Neft təbii qazdan fərqli olaraq mürəkkəb köməkçi proseslərdən keçir. Yataq rəngarəngliyi aspektində neftə nisbətən təbii qazın xassəvi xüsusiyyəti daha eynicinsli və keyfiyyətli hesab olunur. Bundan əlavə olaraq neft və qazın nəql xərcləri də bir birindən fərqlənir. Amerika Birləşmiş Ştatları və İngiltərədə qeyri-metrik vahid-Britaniya Yanacaq Vahidi (BYV), 1055,6 soul qəbul edilir. 1600 kilometrlik məsafədə 1 milyon BYV hesabına quru yola görə 2, dəniz yolları üçün 1 dollar, qara qızıl nəqlinə isə 0,3 dollar və tanker nəqli üçün 0,1

dollar hesablanır. Avtomobil nəqliyyatında təbii qazdan istifadədə müəyyən keçici çətinliklər mövcuddur. Yaxın zamanda 2-li yanacaq növündə istismar olunan hibrid avtomobillərin istehsalı da bu sahədə istehlak artımına amil olacaqdır. Təbii qaz perspektivdə hidrogen yanacağında işləyən nəqliyyat vasitələrində ehtiyat materialı kimi istifadəsini də sınayacaqlar. Buna görə ki, atmosfərə karbon qazının buraxılışının məhdudlaşması, təbii qazın müvafiq yanacaq növünün alınması orontasiyasının gerçəkləşməsini təmin edəcək, hidrogen yanacağının yanacaq doldurma stansiyalarında istifadəsini genişləndirəcək. Başqa bir aspektindən maye qaz bazarının inkişafı da öz növbəsində müvafiq sənaye sahələri üçün perspektivliyini şansı edəcəkdir.

Ekoloji qayğının liberallaşması, dünya rəqabətinin, elektron rabitənin artım tendensiyası yaxın perspektivdə təbii qazın energetik sistemdə rəhbərliyində təcəssüm olunacaqdır. Bir neçə mərhələlərdən ötən dünya enerji sistemi ehtimal ki, qaz ehtiyatı erasına daxil olacaqdır. Bazar iqtisadiyyatı mövzusunda standart yanaşmalar qaz sənayesinin olduqca qeyri-münasib spesifik olması ilə fərqlənir. Qərbin inkişaf edən ölkələri də daxil olaraq qaz sənayesi inkişaf tapdığı bütün məmləkətlərdə nailiyyətlərlə yanaşı problemləri də az olmamışdır. Yeni qaz sisteminin yaradılması, təkmilləşməsi, onların işlək və texnoloji yeniləşməyə hazır vəziyyətdə saxlanması öncədən böyük ehtiyat potensialının mövcudluğu şəraitində rentabelli və səmərəlidir. Böyük layihələrin işlənməsi bu sahədə ixtisaslaşmış böyük TMK-lar və ya ölkə stimullarının yüksək təminatı ilə həllini tapır. Azərbaycandan Qərb istiqamətinə inteqrasiya olunan təbii qaz sisteminin formalaşdırılması Avropa məkanında qaz sənayesinin inkişafı, onun tənzimlənməsi metodlarının unifikasiyası ilə paralel inkişafda məqsədə müvafiqdir.

Biz insanlar təbii qazın ekoloji gözəlliyin vurğulayarkən yaddan çıxarmamalıyıq ki, bu qiymətli enerjidaşıyıcısı da neqativ cəhətləri də azad deyil. Hava hövzəsi əsas çirkləndirən vasitələrdən biri də, neft hasilatı komplekslərində məşəllərdə yandırılan neftli qazdır. Bu proses zamanı ətraf mühitə çoxlu zəhərli maddələr antihidrit, azot oksidi, kükürd dioksiti, his, hidrogen sülfid və s. buraxılır.

Bütün bunların qarşısının alınması zərərli maddələrin təmizlənməsi və utilləşməsi proseslərinin, əhəmiyyətli ekoloji tədbirlərin aparılmasını, neft sənayesində səmərəliliyin artırılmasını şərtləndirir. Bir çox alimlər neftli qazın yandırılmasına alternativ kimi onu hidrata çevirərək yenidən laylara vurulmasını tövsiyyə bilirlər. Gördüyümüz kimi mühüm enerjidaşıyıcısı olan təbii qazın da bütün keyfiyyət çalarları toplumunda heç ideal deyil. Onun çatışmayan cəhətləri, hərəkət trayektoriyasında xüsusi rifləri olmaqdadır. Daha ehtiyatlı an isə onun radikal yanğın, təhlükəli xassələri və qəflətən partlama mənbəyi olması ilə əlaqədardır. Nə qədər təhlükəsizlik tədbiri görülsə də, hazır olub tətbiq edilsə də, ötəri yanaşma və ehtiyatsız hərəkətlər partlayışları tam təminatı formada sığorta etmir. Bu hal isə qorxunc nəticələr, dəhşətli hadisələrlə nəticələnə bilər. İnsan solumunun inkişafı şübhəsiz bütün xassələrdə təbii qazdan füzun enerji mənbələrinin aşkarlanması və kəşf edilməsini təmin edəcəkdir. Bilavasitə, təzə imkanlar müxtəlif alternativ yanacaq növlərinin axtarışı nə qədər genişlənsə də, təminatlı praqnozlara əsasən qaz yaşadığımız əsrlər boyu energetik keyfiyyətini saxlayacaq, hidratorbonlu anoloji yanacaq növü kimi həmişə praktiki üstün alternativ imkanları ilə daima seçiləcək və qiymətləndiriləcəkdir.

1.2. Təbii qazın əsas regional bazarlarının xüsusiyyətləri

Planetin təbii karbohidrogen ehtiyatlar palitrasında qaz resurslarının özünə məxsus yeri vardır. Tələb artdıqca təbii qazın ehtiyatlar potensialı sərhədləri də genişlənir. Başqa ərazilərdə bu resursların müxtəlif miqyaslılığına baxmayaraq hasilatdakı dinamizm bu ehtiyatların olmadığı ərazilərə qazın nəql edilməsini, onun istismar şəbəkəsinin genişlənməsini təmin edir. Yanacaq energetik balansında təbii qaz hər ötən il yeni mövqelər qazanır. Təbii qazdan ilk dəfə sənayedə, məişətdə istifadə Amerika Birləşmiş Ştatlarında və Azərbaycanda həyata keçirilmişdir. Avropa və Asiyada isə qazın geniş istehlakı 1930-40-cı illərə təsadüf edir. Ancaq dünyanın bütün regionlarında, Avropada da təbii qazdan daha çox istifadə 1950-ci illərin əvvəllərində İspaniya, Fransa (*Lak yatağı*), Hollandiya (*Sloktern yatağı*), Almaniya, Polşa, Rumunya, Avstriyada sonradan Şimal dənizinin B.Britaniya sahillərində yeni yataqların kəşf olunmaması qitədə qazlaşmanı bilavasitə sürətləndirmişdir. SSRİ-nin aşkar olunmuş qaz ehtiyatlarının Avropaya nəqli, Norveçdə 1970-ci illərdə aşkar olunan böyük qaz yataqları regionda qazlaşma və qaz sənayesinin daha çox yayılmasına şərait yaratmışdır. Müasir şəraitdə Avropa dünyanın ən yüksək inkişaf etmiş qaz sənaye kompleksinə, ən son qaz təchizatı şəbəkəsi və yüksək keyfiyyətli sənayesinə, məişət qaz avadanlıqları, cihazları istehsal edən firmalara sahibdir. İngiltərə, Rusiya və Norveç hal-hazırda Avropaya əsas qaz satışını həyata keçirirlər.

Xəritə 2.

20-ci əsrin ilk yarısında qaz hasil edən ölkələr

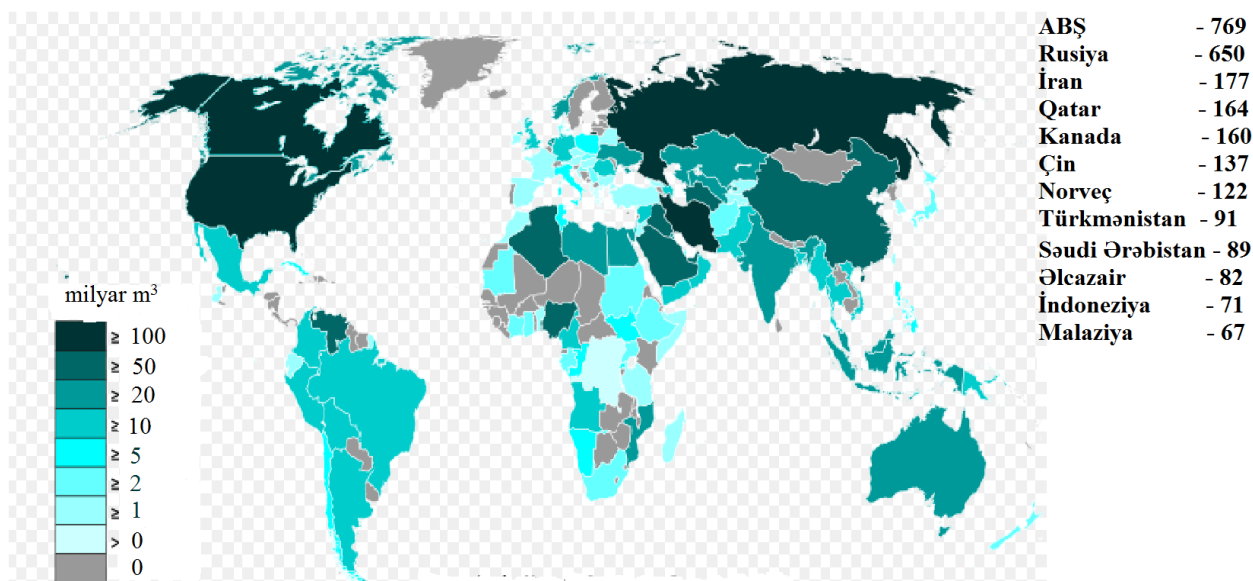

Mənbə: Tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Son 10 illikdə isə qaz təchizatçıları ölkəsi sırasına qaz təchizatçı bazarına Əlcəzair, Tunis, Liviya və Azərbaycan kimi yeni iştirakçılar da daxil olmuşlar. İki makroregionla təmsil olan Avropa təbii qaz ehtiyatın hasilat və istehlakı bölgüsündə həmçinin daxili müvafiq regional fərqliliyə malikdir. Lakin yeni siyasi şərait bu fərqi kompensasiya etməkdir. Qərbi Avropa regionunda neft ehtiyatlarının azalması müşahidə olunur və bunun əksi olaraq təbii qaz sektorunda artım prosesi gedir. Norveç və İngiltərədə bu yüksəliş daha çox artımla özünü göstərmiş, Niderlandda əksinə enmə baş vermişdir. Qərbi Avropada ən az neft və təbii qaz ehtiyatlarına malik olmasına baxmayaraq buradakı istehlak tələbi olduqca yüksəkdir. Neft və təbii qaz ehtiyatları 10-15 illik müddət üçün hesablanır. Planetin digər makroregionlarında da qaz sənayesi müxtəlif potensiala və inkişaf tendensiyasına malikdir. Yüksək inkişaf prosesi və müasir müvafiq infrastrukturunu ilə fərqli hesab edilən Qərbi Avropa ilə yanaşı zəif inkişaf etmiş, böyük gücə sahibolma və inkişaf mərhələsində olan böyük coğrafi yerlər və ayrı-ayrı dövlətlər də qaz sənayesində nümunələr yaratmışlar. Ötən əsrin 60-cı illərinə qədər qaz industriyasında zəif hesab edilən Afrikada, şimalda, cənub-qərb ərazilərdə Əlcəzair, Liviya, Tunis, Nigeriya və başqa ərazilərdə neftli-qazlı yataqların xüsusi ilə, gözəl yataq «Xassi-Rimeyl»in kəşfi burada qazlaşmaya sürətləndirmiş və 1970-ci illərdə hasilat 10-12 mlrd m³ qədər çatmışdır. İndi bu qitədə hətta qara Afrika regionunda qazlaşma yeni tempə inkişaf edir. Cənubi Amerika qitəsində isə təbii qaz resursları əsasən Venesuellada cəmləşmişdir. Klassik neft ölkəsi Venesuela qaz sənayesi artıq 1940-ci illərdə tam inkişaf etməyə başlamış və uzun bir müddət ərzində ölkə həmişə izafi qaz ehtiyatları ilə fərqlənmişdir. Uzun müddət burada hasil edilən təbii qazın yalnız 25%-dən istifadə edilmiş, artıq qazı isə lay təzyiqinin saxlanması amili ilə təzədən quyulara vururlar. Sonralar Boliviya, Çili və Argentinada kəşf olunan neft və qaz yataqları burada həmin sənayenin digər regionlardakı kimi inkişaf etməsinə təkan vermişdir.

Xəritə 3.

Dünyanın ən çox qaz hasil edən ölkələri

Mənbə: Qlobal enerji statistikas, 2015-ci il (<https://yearbook.enerdata.net>).

Hal-hazırda Cənubi Amerika qitəsində enerji balansında neft və başqa yanacaq növləri ilə yanaşı qaz enerjisinin tutumu da kifayət qədərdir. Ş.Amerikada qaz sənayesinin daha çox inkişaf etdiyi ölkə ABŞ-dır. Hasilatı və ehtiyatların həcminə görə ABŞ 20-ci əsrin sonlarına qədər dünya İttifaqında birinciliyini qoruyub saxlamışdır. Lakin 21-ci əsrin ilk onilliyində qaz hasilatına görə Rusiyadan geri düşsə də 2012-ci ildən təkrar öz rəhbərliyini bərpa etmişdir. Şimali Amerikada təbii qaz hasilatında Kanadanın yerini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Kanada regionun mühüm qaz potensialı ölkəsi olmaqla yanaşı, həmçinin də beynəlxalq təbii qaz istehsalçıları və ixracatçıları arasında da ön mövqeyləri ələ keçirmişdir. Kanada Qərbi yarımkürəsində ABŞ-dan sonra təbii qaz hasilatı siyahısını davam etdirir. XX əsrin əvvəlində 3-cü sırada olsa da Qatar və İran İslam Respublikasının qaz hasilatını artırması ilə 5-ci pilləyə geriləmişdir. 2014-cü ildə ölkədə təbii qazın hasilat həcmi ötən ilə nisbətən 6 milyard m³ artaraq 162 mlrd m³ təşkil etmişdir və ilk sıralarda olan mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Dünya qaz ehtiyatlarının əksər hissəsi Asiya qitəsinin xüsusi çəkisinə düşür. Burada uzun müddət iri miqyaslı bir ərazini əhatə etmiş Sovetlər İttifaqı bütün tarix boyu ən yüksək təbii qaz resurslarına malik ölkə kimi tanınmışdır. Qazlaşmanı

çoxhəcmli miqyasda həyata keçirmiş ilk ölkələrdən biri, Sovetlər İttifaqı 1945-ci ildə 3,5 mlrd kubmetr qaz hasilat edilmiş, İttifaqın dağılması ərəfəsində, 1990-ci ildə isə hasil dünyada bənzərsiz bir həddə - 850 mlrd kubmetrə qədər yüksəlmişdir. SSRİ dağıldıqdan sonra davamçısı kimi Rusiya Federasiyası bu yenilməyənliyi qoruyub saxlamışdır. Dünyanın ən iri miqyaslı qaz potensialı ölkəsinin kəşf olunmuş təbii qaz ehtiyatları 50 trln kubmetrdən də bir qədər çox hesablanır. Ümumdünya qaz ehtiyatlarının 1/3-dən çoxu burada cəmləşmişdir. Rusiya Federasiyasında qaz hasilinin 2020-ci ildə 700 mlrd kubmetrə çatdırılması planlaşdırılır. XX əsrin əvvəlində isə bu göstərici 506 milyard kubmetr edilmişdir. Asiya qitəsində yerləşən İran, Türkmənistan, Yaxın Şərqi dövlətləri Rusiya ilə toplamda əhəmiyyətli dərəcədə təbii qaz ehtiyatlarına sahibdirlər. Həmin ölkələr yaxın və distant areallarda qazlaşmanın və qaz sənayesinin inkişaf etməsində iri miqyaslı rol oynamışlar. Ş. Avropa və Müstəqil Dövlətlər İttifaqı ərazisində təbii qaz sahəsində Rusiya və Qazaxıstan, qismən Türkmənistan ön plana gəlir. Arealdakı qazın 96,5 % Rusiya və Qazaxstanın xüsusi payına düşür. Ehtiyatlar balansında 85%, hasildə isə 80% əlavə xüsusi çəkisi olan Rusiyada təbii qaz resurslarının bitmə müddəti 81 il hesab olunur. Təbii qazın dünyada və həmçinin Asiya qitəsində cəm olduğu ən iri miqyaslı II ehtiyatları İrana məxsusdur. Ehtiyat potensialına görə Rusiya ilə İran ittifaqda planetin yarısından çox müvafiq resurslarına malikdirlər. İranda qaz ehtiyatları perspektivində nəzərə çarpacaq güclü dinamizm müşahidə olunur. Yekun zamanlarda aşkarlanan əlahiddə qaz yataqları onu qüdrət sahibi olan təbii qaz dövləti kimi strateji əhəmiyyətini artırır. Xəzərin iri karbohidrogen resursları landşaftında hövzə dövlətlərinin energetik gücünün də yüksəlməsi yeni davamlı situasiyanı qaynaqlandırmışdır. Əvvəldən tükənməz qaz resursları ilə məşhurlaşmış Türkmənistanın quruda və dənizdəki ehtiyatlar xüsusi çəkisi onu perspektivdə nəzərdə tutulan OPEK tipli alyansda, əsasən Rusiya və İranın daxil olacağı qaz kartelində III tərəfdaş qismində iştirakında təminatçı kimi çıxış edir. Bu arada Xəzərin yeni karbohidrogen resurslarının şimal-şərqi sahəsindəki möhtəşəm yataqları Qazaxstanı Türkmənistandan da artıq təbii qaz ehtiyatlı ölkə kimi tanıtmışdır. Asiya

qitəsini təbii qaz resursları ilə Yaxın Şərqlə dövlətləri daha da məğrur edir. Bu ölkələr zəngin neft ehtiyatları ilə yanaşı iri miqyaslı təbii qaz potensialı ilə də fərqlənmişlər. Buradakı karbohidrogen ehtiyatlarının istismar müddətliliyi neft üzrə 92, təbii qaz üzrə isə bundan 2,8 dəfə çox, yəni 256 ilə hesablanır. Dünya neft ehtiyatlarının 66, qazın isə 35,1 faizi Yaxın Şərqlə dövlətlərinin xüsusi çəkisinə düşür.

Asiya qitəsində yerləşən Azərbaycanda qaz ehtiyatları müstəvisində mühüm coğrafi ərazilərdən biri sayılır. Azərbaycanda təbii qaz quruda və dənizdə hasilat edilir. İri miqyaslı həcmdə təbii qaz resurslarının mövcudluğu keçən yüzilliyin ortalarında Azərbaycanda qaz sənayesinin və vahid qaz şəbəkəsinin yaranmasına amil edilmişdir. Bununla belə iqtisadi dirçəliş təbii qaza olan ehtiyacı daha da artırmış və respublikamız müəyyən müddətlərdə Sovetlər İttifaqının vahid qaz sistematikliyindən əlavə yanacaq olaraq bu enerji daşıyıcısına olan ehtiyacını ödəmişdir. Sovetlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar olaraq ölkəmiz təbii qaza olan tələbatını daxili mənbələr hesabına təmin etmək məcburiyyətində qalmışdır. Suverenliyin ilk illərində bu barədə müəyyən qəlizliklər yaşansa da ulu öndər, ümümmilli rəhbər Heydər Əliyevin siyasəti və onun layiqli davamçısı cənab prezident İlham Əliyevin islahatları ilə ölkəmiz nəinki ölkə daxili tələbatı ödəmiş, həmçinin nəhəng qaz hasilçisi və ixracatçısına çevrilmişdir. Neft ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycanda həmçinin yüksək potensialda qaz ehtiyatları da mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanın qaz ehtiyatları 2,6 trilliyon kubmetr hesab olunur. Qaz hasiləti isə yekun illərdə 29 milyard kubmetrdən artıq edilmişdir.

Aparılan kəşfiyyat-axtarış işləri arealda daha yüksək potensiallı yeni qaz yataqlarının aşkar olunmasını ümidli edir. Əvvəllər təbii qaz imkanları xəyali görünən Filippində də hazırda qazlı yataqları aşkar edilmişdir. Buna baxmayaraq, sürətlə artan tələbatlar makroareala Asiyadan nəhəng qaz kəmərlərinin çəkiliş projətləri də nəzərdən keçirilir.

Cədvəl 1.**Dünya ölkələrinin potensial qaz ehtiyatları.**

S/S	Ölkə	Miqdarı (<i>milyard kubmetr</i>)
Cəm	Dünya	187,300
1.	Rusiya	48,700
2.	İran	33,600
3.	Qatar	24,700
4.	Türkmənistan	17,500
5.	Amerika Birləşmiş Ştatları	9,860
6.	Səudiyyə Ərəbistan	8,600
7.	İraq	6,400
8.	Venesuela	5,724
9.	Nigeriya	5,100
10.	Çin	4,643
11.	Əlcəzair	4,502
12.	Avstraliya	4,300
13.	İndoneziya	3,001
14.	AR	2,600
15.	Avrtraliya	2,350

Mənbə: Amerika Birləşmiş Ştatları enerji informasiyası administrasiyası
(<https://www.eia.gov>).

Dünya qaz sənayesinin inkişaf ssenarisinə nəzər yetirdikdə aydın sezilir ki, onun əsas inkişaf müddəti XX əsrlə bağlıdır. Bu yüksəliş isə keçən əsrin II yarısından sonra daha mütərəqqi müstəviyə daxil edilmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatları və Sovetlər İttifaqının uzun müddət bu ehtiyatların iri miqyaslı həcmində cəmləşdiyi areallar kimi fərqliliyi onları müvafiq industrial sahəsində rəhbərliyinə rəvac vermişdir. Statistik informasiyalara görə 1970-ci ildə dünyada 1 trilliyon kubmetrdən artıq qaz hasilat edilmişdir ki, bunun da yarıdan çoxu Amerika Birləşmiş Ştatlarının, 15% isə SSRİ-nin xüsusi çəkisinə düşmüşdür. İndi kəşf olunmuş təbii qaz resurslarının həcmi 150 trilliyon kubmetrə yaxınlaşmış, illik hasil toplamda 2,4 trilliyon kubmetri keçmişdir. Neft ehtiyatlarından fərqli olaraq təbii qazın resurs

potensialı bir neçə yüzilliyə kifayət edəcəyinin sərt proqnozu vardır. Elmi-texnologoji nailiyyətlər, artan istehlak tələbatları təbii qazın istehlak dərəcəsini təbəludatlara uğradaraq daha iri yataqların aşkarlanmasına, müvafiq strukturun, sənaye komplekslərinin inkişafına yardımçı olmuş, onun bütün müddətiyətdə iqtisadi-coğrafi spektrini yeniləşdirmişdir. Yekun on il ərzində qaz ehtiyatlarının neftə münasibətən artımı müşahidə olunur. Təbii qazın istehlak tələbatı hasil artımında əks olduğu kimi, ehtiyatların dinamik inkişafına da effekt edir. 2000-2015-ci illər ərzində təbii qazın hasili isə 2427 milyard kubmetrdən 3591 milyard kubmetrə yüksəlmişdir (*artım 1164 milyard kubmetr*). İndi qaz hasilinin orta illik artım tempamenti 3,6% təşkil edir. Aşağıdakı Cədvəldə dünya təbii qaz ehtiyatlarının 1992 - 2015-ci illər ərzində dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 2.**Dünya qaz hasilatının dinamikası, milyard kubmetr**

İllər	1992	1997	2003	2009	2015
Miqdar (milyard kubmetr)	1239,9	1400,5	2608	2864	3591

Mənbə: Qlobal enerji statistikasını (<https://yearbook.enerdata.net>).

Dünya qaz bazarı arealının dəyişməsi ilə və artım tempamentləri təbii qazın kəşfiyyatı, istismarı, emalı və nəqili sistematiyində daha mütərəqqi texnologiyaların, yaranmasını maraqlandırır. Aşağıdakı cədvəldə areal təsnifatda, 2000-2015-ci illərin göstəricilərində təbii qazın hasili əks olunmuşdur.

Cədvəl 3.**Qazın regionlar üzrə hasilatı, milyard kubmetr**

Areal və təşkilatlar	2000	2003	2007	2010	2015
Avropa	319	332	311	319	260
Şimali Amerika	726	725	729	764	929
Latın Amerikasını	133	155	194	211	218
Asiya	251	292	360	426	450

Afrika	124	148	211	210	197
Yaxın Şərq	199	251	356	468	591
SUVEREN DÖVLƏTLƏR İTTİFAQI	709	763	824	828	871
Sakit okean hövzəsi	39	39	50	58	75

Mənbə: Qlobal enerji statistikasını (<https://yearbook.enerdata.net>).

İndi təbii qaz ehtiyatlarının dünya potensialı 190 trilliyon kubmetr təsdiqini alsa da, alternativ mənbələrdə bu rəqəm iki dəfə artıq diqqətə gətirilir. Digər tərəfdən ümumi qaz ehtiyatları daha çox 600 trilliyon kubmetr qiymətləndirilir ki, onun da 300 trilliyon kubmetrinin hasili zaman baxımından müvəqqəti rentabelli hesab edilmir. Dünyanın vacib təbii qaz resursları qeyd olunduğu kimi, Rusiya, İran, Yaxın Şərq, Xəzər hövzəsi, Asiya Sakit okean və Şimali Amerika areallarında cəmləşmişdir. Əksər təbii qaz resursları rəqabətqabiliyyətli strukturun azlığı ilə əlaqədar iri miqyaslı həcmdə hərəkətsiz qalmaqdadır. İzfai qazın potensial istehlakçıları da az deyildir. Bütün bunlar isə yeni nəhəng magistral qaz kəmərlərinin inşaatı, əsasən də Müstəqil Dövlətlər İttifaqı regionundan Avropa və Çinə, Kanadadan Amerika Birləşmiş Ştatlarına, Yaxın Şərq və Xəzər hövzəsi arealdan Şərqi Asiyaya, Hindistana və Türkiyəyə iri miqyaslı perspektivdə Avstraliyaya, Alyaskaya ötürülməsi nəzərdə tutulan perspektivlə bağlıdır.

1.3. Dünya qaz bazarının inkişaf tendensiyaları

XXI əsrin sosial-iqtisadi artım tempamentləri daha çox təbii qaz tələbatında olur. Aparılan tədqiqatlar və müşahidələr buna əsas verir ki, texnologoji-iqtisadi parametrləri ilə fərqli hesab edilən təbii qaz korbohidrogen erasının yenilməyənliyi enerjidaşıyıcısı kimi energetik reytingini əldən verməyərək formalaşan rəhbər titulunu uzun müddət müdafiə etmiş olacaqdır. Hal-hazırda komplekslənmə, formalaşma mərhələsini bitirmiş dünya qaz sənayesi yeni mütərəqqi epoxal müstəviyə transformasiya olunmuşdur. Ayrı-ayrı areal və ölkələr iqtisadi inkişafa, istehlak ehtiyaclarına müvafiq olan infrastruktur və strukturlar yaratmışlar. Bu baxımdan planetin qaz balansının müvazinatlığında hər bir coğrafi sahənin xüsusi çəkisi olduğundan, müəyyən dövlətlərin qaz sənayesi və təchizatının fərqli inkişaf özəlliklərinin təcrübi və fraqmental aspektində analitik təsvirə ehtiyacı vardır.

Avropa təcrübəsi beynəlxalq qaz sistematiqliyinin formalaşmasında xüsusi fərqlərə malikdir. Buradakı inkişaf variantları daha məqbul və həlledici görünür. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, modern Avropada qaz sənayesini fəaliyyətləndirən və təşkil edən ümumi model yoxdur. Bəzi istisnalar olmaqla burada təbii qazla bağlı bazar liberallaşdırılmamışdır. Əksər ölkələrdə magistral qaz xətləri daxil olmaqla qaz hasilatı sahə bu və ya digər dərəcədə dövlətlər tərəfindən tənzimlənməmişdir. Bu ölkələrdə qazın nəql edilməsi sistematiqliyinə III tərəfin daxil olması qəliz və çox hallarda isə qeyri-mümkündür. Avropa İttifaqında xüsusi komisiya ittifaq dövlətləri üçün qaz bazarında vahid təyinetmə qaydalarının tətbiqinə çox müdaxilələr etmişdir. Bu müdaxilələr milli modeldən vahid qaz bazarının fəaliyyət sistematiqliyinə keçidlə istiqamətləndirilmişdir. Avropa İttifaqında xüsusi komisiya alyans dövlətləri üçün qaz bazarında vahid təyinetmə qaydalarının tətbiqinə çox müdaxilələr etmişdir. Bu müdaxilələr milli modeldən vahid qaz bazarının fəaliyyət sistematiqliyinə keçidlə istiqamətləndirilmişdir. 1990-1991-ci illərdə ittifaq dövlətlərinin suveren hüquqlarına toxunmayan daxili energetik bazarın yaradılması haqqında direktiv verilmişdir. 1992-ci ildə qaz bazarının liberallaşdırılması üzrə hasil və nəql funksiyalarını ayıran, 3-cü tərəfə hüquqlar verən direktiv proyektini mübahisələrə amil olaraq reallaşmamışdır.

1994-cü ildən qüvvəyə minmiş karbohidrogen xammalı üzrə yeni direktivə görə isə lisenziya sistematikliyi açıq Azərbaycanda aşkarlıq şəraitində və heç kəsi diskriminasiya etmədən, kənar bir şəraitdə aparılmalıdır. İki il sonra 1996-cı ildə Avropa İttifaqının baş katibliyi qaz sənayesinin işlənmə prinsipləri haqqında prezident kompromisi adlanan təklifi də mübahisələrlə müşaiət olunmuşdur. Mübahisələr yeni yaranışların ittifaq dövlətlərində təchizatçı və istehlakçıların paritetliyi ilə nəticələncəyi təhlükəsindən doğur. Bununla belə təbii qaz bazarının imtiyazlı milli istehsalçıları bir çox cəhətlərlə mühafizə olunmuşdur. Təhlükə isə açıq bazar şəraitində beynəlxalq rəqabətin müdafiə, müdaxilə və effekti ilə əlaqədardır. Digərlərindən fərqli olaraq Almaniyada suveren qaz nəqletmə xətlərinin inşaatına lisenziyalar verilir. Bununla belə, ölkədə qaz potensialının areallaşmasının xüsusi sistematikliyi qəbul olunmuşdur ki, bu da təchizatçıların yekun istehlakçıya çatdırılmasında müəyyən rəqabət qəlizlikləri yaradır. Avropada qeyd olunduğu kimi, qaz sənayesi normal inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, istehsal və istehlak miqyası burada hər bir ölkənin müvafiq inkişaf strategiyası və işlənmə modelini ərsəyə yetirmişdir. İzafi təbii qaz resurslara malik olan Norveç və Hollandiya bu kontekstdə daha çox uğurlar əldə etmişlər:

Norveç qaz modeli - ölkə iri miqyaslı qaz ixracatçısıdır. 1970- ci ildən burada qaz hasilinə başlanmışdır. Hasilat edilən qazın mütləq əksəriyyəti ixracata yönəlir. İndiyədək Norveç qaz industriyasına 65 milyard dollar həcmində investisiya qoymuşdur. 2009-cü ildə hasil 109 milyard kubmetrdən 2015-ci ildə 122 milyard kubmetrə yüksəlmişdir. Burada qazın hasilı və ixracatını xüsusi təşkil edilmiş komitə tənzimləyir. Ölkədə 3 əsas qaz şirkəti fəaliyyət göstərir. Hazırda qazla bağlı məsələlər Storting adlanan parlamentdə həllini tapır. Bu infrastruktur Avropa İttifaqının qazın ticarətinin liberallaşdırılması haqqında direktivinə müvafiq aparılır. Lakin Avropanın daha iki nəhəng qaz təchizatçıları Rusiya və Əlcəzir birliyə daxil olmadıqlarına görə bu şərtlərdən də azaddırlar. Avropa İttifaqı alyans dövlətləri üçün daha ucuz qaz satışını nəzərdə tutur. Aparılan islahatlarla əlaqədar Norveçdə yeni nəhəng neft qaz kompaniyası yaradılmışdır. Ölkənin bir nömrəli neft-qaz şirkəti dünya neft

kompaniyaları arasında xüsusi yeri olan Statoylun qismən özəlləşməsi və neft sahəsində dövlət iştirakını təminat verən qurum-SDOE-nin ləğvi yeni daha əzəmətli müvafiq kompaniyanın yaradılmasına rəvac vermişdir. Tamamılıqla dövlətə mənsub «Petro AS» adlanan bu neft-qaz nəhəngi Statoydan da iri kapital tutumulu şirkət kimi, yaradıldığı andan dərhal dünya rəhbər enerji kompaniyaları sırasına daxil edilmişdir. Fəaliyyətinə tam olaraq 2002-ci ildən başlayan «Petro AS» ölkə neft-qaz resurslarının əksəriyyətinə nəzarət olunaraq Statoyla ləyaqətli rəqib edilmişdir. Norveç qazı yeni bazar fəth etməkdədir. Polşa ilə aparılan danışıqlara əsasən ölkələrarası iri qaz kəmərinin tikintisi planlaşdırılır.

Holland qaz modeli ölkə Avropanın ən iri təbii qaz inhisarçı və istehlakçılarından biridir. Burada nəhəng qaz ehtiyatlarının aşkarlanması və sonradan ölkə iqtisadiyyatının əhatəli dərəcədə qaz sənayesinə bağlılığı məlum «Holland sindromu» ilə nəticələnmişdir. Səhmlərinin yarısı dövlətə məxsus olan iri qaz təşkilatı «Qaz Yuni» ölkənin aparıcı müvafiq təyinatlı kompaniyası hesab edilir. Mərkəzi ərazisiləşmiş alqı-satqı prosedurları ölkə yuristik politikadan keçdikdə «Qaz Yuni» tərəfindən reallaşdırılır. Qaz hasilinin də qanuni tənzimləmə dövlət tərəfindən gerçəkləşdirilir.

Sənayeləşən qaz istehsalını ilkin reallaşdıran ölkə kimi, Amerika Birləşmiş Ştatlarının dünya qaz iqtisadiyatında xüsusi rolu vardır:

Amerika Birləşmiş Ştatları qaz modeli 1980-ci illərdə ölkədə təbii qaza olan tələbatın azalması qaz sənayesində intensivləşən islahatlarla müşayiət olundu. İqtisadi stimulları yüksək olmayan ənənəvi qaz sənayesində paralel müstəvidə uzunmüddətli kontraktlar sistematikliyinə keçidə qərar verildi. Həmin illərdə neftin qiymətinin düşməsi qaz sənayesində qiymətqoymanın və tənzimlənmənin yumşaq metodlarının olmaması qaz tələbatının da azalmasına və uzunmüddətli müvafiq kontraktların yerinə yetirilməsi ilə nəticələndi.

Kanada qaz modeli 1980-ci illərdə Kanadada qiymətyaratmanın liberallaşdırılması və III tərəfin magistral kəmərlərə girişinin icazəsi üzrə tədbirlərə təşəbbüs edildi. Burada xüsusi vəziyyət ondan ibarət idi ki, ölkənin ən iri miqyaslı

şirkətlərindən olan «Trans Kanada» transkontenental daşımalarda faktiki inhisarını saxlamışdır.

Rusiya qaz modeli ölkədə magistral qaz kəmərlərinin daxili istehlakçıya səfərbər edilmiş strukturunun yaradılması ümumən tamamlanmışdır. 1990-ci illərdən başlanan azalma temperamentləri, qeyri-ödənişli tələbatın artması sahənin inkişafında müəyyən fasiləliyə amil edilmişdir. Uzunmüddətli maliyyə qıtlığı sistematiqliyin renovapolitikini xeyli məhdudlaşdırmışdır. Anologiyaya müvafiq olaraq problem həmçinin onun Avropa bazarında yeniləşən tələbatlara adapta politikni də ləngitmişdir. Təchizat qiymətlərinin liberallaşması marginal təbəqənin ödəniş qabiliyyətinin kiçilməsi bazar prinsipləri ilə tam işlənməyə maneələr yaratmışdır. Ölkədə qaz sənayesini bütün müddətiyədə əks etdirən əlahiddə qanunvericilik şəbəkəsi də tam məntiqi normal həddinə çatmamışdır. Sahənin infrastrukturlarında bir sıra istiqamətlər digər qanunvericilik aktlarının tərkib hissəsi kimi əksini tapır. Qaz hasili digər təbii resurslarla yanaşı, yerin təkisi haqqında qanuna müvafiq tənzimlənir. Lisenziyaların verilməsi yolu ilə yeni kəşfiyyat zonalarına müsabiqə qaydasında çıxış təmin edilir. 2001-ci ilin yekununda ölkə parlamenti Dövlət Dumasında qaz sənayesində normativ hüquqi bazanın möhkəmlənməsində daha bir addım, səmt qazı haqqında qanun proyeksi deputatların müzakirəsinə çıxarmışdır. Nəzərdə tutulan qanuna görə neftli qazın 95%-i hasilatədicilər tərəfindən yarım növbəti emala göndəriləcəkdir. Burada sərt maliyyə sanksiyalarının tətbiqinə çoxhəcmli yer verilməsi ilə yanaşı, həm də qiymətin yeni tənzimlənməsi metodologiyası da təklif olunur.

Rusiyanın zəngin qaz yataqlarına və qaz sənayesinin mütləq əksəriyyətinə nəhəng «Qazprom» şirkəti nəzarət edir. Ölkənin 70% qaz ehtiyatlarını mənimsəyən «Qazprom» həmçinin Rusiyada digər profilli şirkətlər arasında potensialına görə də ən birincisi hesab edilir. Bu şirkətin fəaliyyəti təbii qaz üzrə bütün istehsalat siklini, kəşfiyyatdan istehlakçıya qədər müddətiyəni əhatə edir. Ölkənin ən nəhəng iqtisadi infrastrukturlarından olan «Qazprom» ölkənin ÜDM-in 10 faizi, büdcə təxsisatlarının 25faizini təmin edir. İES-lərin 50 faizi ondan aldıkları qazla işləyir. Dünya qaz

ehtiyatlarının 22 faizi, hasilin isə 23 faizi bu şirkətin inhisarındadır. Hazırda Rusiyada hasil edilən 650 milyard kubmetr qazın 560 milyard kubmetrinin xüsusi çəkisinə düşür. «Qazprom» Avropa təbii qaz bazarının 25 faizini təmin edir və onun qaz xətlərinin uzunluğu 148 min kilometrdir. Bütün Rusiyada kəşf olunmuş təbii qaz ehtiyatlarının 90 faizinə nəzarət edən şirkət dünya qaz sənayesindəki analoqları arasında da rəhbərdir. Səhmlərə nəzarət paketi dövlətin sərəncamında olan şirkətin daha da özəlləşməsi bir neçə dəfə hökumət səviyəsində müzakirə obyektinə edilmişdir. Bununla belə dünya maliyyə nəhəngləri Rusiyanın 1998-ci ilin avqustunda baş vermiş müdhiş defolt vəziyyətindən çıxışında «Qazprom»da özəlləşmənin daha da dərinləşməsini təkidlə tələbat etmişlər. Lakin ölkədə bu təbii qaz nəhənginin nə qədər politik və iqtisadi potensiala malik olduğunu yaxşıca dərk edirlər. Çox güman ki, şirkətin dövlətin nəzarətində qalması uzun müddət təmin edilmiş olacaqdır. Putin administriapolitik «Qazprom»un mövqeylərinin möhkəmlənməsi, həm də müəyyən çərçivədə kompaniyanın fəaliyyətinin şəffaflığının artırılmasını nəzərdə tutan söyləri gücləndirmişdir. Artıq 20 ildir ki, tanınmış «Praysuoterxaus-Kuper» auditor kompaniyası «Qazprom»un fəaliyyətində görünməmiş monitoring prosedurini mütəmadi olaraq davam etdirir. Bol energetik resurslar iqtisadi inkişafı məhdud ölkələrdə israfçılığa istismar olunur. Belə halın gerçək təcrübəsi Respublikamızda da uzun müddət müşahidə olunmuşdur. Lakin təbii qazla zəngin olan Yaxın Şərqi dövlətlərində bu yanacaq yarımövündən istifadəni o qədər də, israfçı adlandırmaq olmaz.

Qaz ehtiyatlarının həcminə görə yalnız Rusiyadan geri qalan İranda təbii qaz resurslarından səmərəli istifadə üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Yaxın və uzaq Azərbaycanda sakinləşən fərdi istehlakçıya belə təbii qazın satışı quraşdırılmış müvafiq qaz sayğacları vasitəsi ilə reallaşdırılır. Ölkəyə yerüstü nəqliyyat vasitələri ilə daxil olanlar sərhəd və gömrük məntəqələrinin təbii qazla təchiz edildiyini və bu obyektlərdə qazölçü cihazlarının quraşdırıldığının şahidi olurlar. Göründüyü kimi izafi təbii energetik resurslar heç də həmişə israfçı istifadəni qaynaqlandırmır. Dünya qaz sistematiyinin coğrafi modelləşməsinin təhlili bildirir ki, yüzillik ömür yaşında

təbii qaz industriyası nə qədər inkişaf etsə də hələ tam formalaşan görkəm almamışdır. Hətta yüksək strukturlu Avroatlantik geopolitik regionda da kamilləyə yürüşün xeyli məsafəsi qalmışdır. Qaz sənayesinin pionerlərindən ilki olmasına baxmayaraq, toplanmış təcrübədən AR-da bəhrələnmək ehtiyacları vardır.

Təbii qazın ehtiyatlar və hasilinin artan miqyası yüksələrək hər il çoxhəcmli olan istehlak təlabatlarını ödəmədə yeni regionlar fəth edir. Dünya energetikasında onun xüsusi çəkisi artıq 30 faizlik parametrləri aşmaqdadır. Neftin axtarış və kəşfiyatı ilə planlaşdırılan iri miqyaslı proyektlər istər-istəməz təbii qazın da, qismən proqnozlaşdırılan tapıntısını təmin edir. Digər tərəfdən, ekoloji təlabatlardan və iqtisadi münasiblikdən qaynaqlanaraq təbii qazın özünün artan rəğbəti də onun ayrıca axtarış və kəşfiyyatına zəmin yaradır. Təbii axarında davam edən meyllər dünya qaz balansını təbəllüdatlara uğradır. Təbii qaz sahəsində artım tendensiyası ümumilikdə planetin energetik balansında əks olunaraq enerji bazarında onun dominantlığını yüksəldir. İri miqyaslı istehlakda oduncağın daş kömürlə əvəzlənməsinə rəqib kəsilən neftə indi istehsalın əksər sahələrində təbii qaz sinə gəlir. Daha strateji əhəmiyyət kəsb edən nüvə enerjisinin ekoloji meydanda keçirdiyi sınıqları da mümkün olduqca təbii qaz sistemli texnologiyalarla kompensə edilir. İstifadə perspektivi heç də neftdən geri qalmayan təbii qaz nə qədər ümidli enerji daşıyıcısı olsa da qeyd olunduğu kimi onun yüksəliş və geniş müddətini yaşadığımız əsrdə kulminasiyaya yetişəcəkdir. Müstəqil Dövlətlər İttifaqı dövlətləri istisna olmaqla Avropada energetika balansında təbii qaz 30 faiz çəkiyə malikdir. 2010-2015-ci illərdə burada qaza olan təlabat iki dəfə artaraq 500-600 milyard kub metr təşkil etmişdir. Avropanın ehtiyacında olduğu qazın iri miqyaslı əksəriyyətini Rusiyadan və Azərbaycandan, digər hissəsini isə arealın qərbində yerləşən yataqlarından almaqdadır. ARın iri miqyaslı ixracat potensialı qaz sənayesi perspektivli bir müddətdə onu Avropa bazarının rəqabət qabiliyyətli əsas iştirakçısı kimi Rusiya ilə qarşı qarşıya qoyacaqdır. Bir zamanlar neft bazarında Sovetlər İttifaqının hökmlü çağlarını yekuna yetirməyə çalışan Avropa İttifaqı eyni qısqançılıqla da Rusiyanın təbii qaz sahəsində möhtəşəmliyinə gizli bərklik

nümayiş etdirirlər. Bu kontekstdə Avropanın aparıcı dövlətləri üstün strateji xətt kimi enerji bazarının daha çox diversifikasiya olunması mövqeyindədirlər. Qərbin geoiqtisadi və geopolitik maraqları şübhəsiz ki, qitə qazı üçün daim əlverişli şəraiti təmin edəcəkdir. Norveçin neft-qaz nəhəngi Statoyl 2020-ci ilə qədər Avropa bazarına illik qaz təchizatının 180 milyard kub metr həcmində saxlamaq niyyətindədir.

Arealın əlverişli bazarında Şimali Afrika, Yaxın Şərq, Xəzər hövzəsi regionu dövlətlərinin iştirakı da artmaqdadır. Yaxın perspektivdə Əlcəzairdən hər il avro xüsusi çəki 100 milyard kub metr həcmində qazın verilməsi nəzərdə tutulur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN QAZ EHTİYATLARI VƏ TƏBİİ QAZ POTENSİALI.

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya neft-qaz bazarındakı mövqeyi

Azərbaycan Respublikası yanacaq sənayesinin modern vəziyyətinin tədqiqi və perspektivlərin müəyyənlişməsində onun inkişaf tarix nöqtəyi nəzərindən bir retrospektiv nəzər yetirmək zərurəti mövcuddur. Bəllidir ki, Azərbaycanın neft sənayesinin tarix nöqtəyi nəzərindən bir çox kitab və elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Lakin minilliklərin qovşağında dünyada baş verən sosial-politik iqtisadi prosedurlar, yaşadığımız regionda yaranmış yeni geopolitik vəziyyət bizi keçənlərə yeni rəkursda nəzər yetirməyə sövq edir. Bizim tədqiqatda bu prosedurlar kontekstində Azərbaycan neft-qaz sənayesinin iqtisadi tarix nöqtəyi nəzərindəndə baş vermiş meyllərin araşdırılması, tədqiqi ön plana çəkilmişdir. Bu tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq yeni geopolitik situasiyada Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişaf strategiyasının başlıca məqamlarının müəyyənlişməsi də burada əsas götürülmüşdür. Məlumdur ki, Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafı dinamik edilmişdir. Bu dinamizmin təminatı neft-qaz resurslarının bolluğu, əlverişli iqtisadi-politik şərait və digər bu kimi amillərlə əlaqədar edilmişdir. Elə buna görə də, bu əlaqəliliyi və bağlılığı nəzərə alıb neft-qaz sənayesinin inkişafını araşdırmaq, müvafiq nəticələri ümumiləşdirmək elmlilik kəsb edən vacib bir məsələdir. Bu tədqiqat tək-cə iqtisadi tarix baxımından deyil, Azərbaycanın yanacaq sənayesi kimi əsas bir sektorunun yeni əsrdə də iri miqyaslı qüvvəyə malik olması baxımından da zəruridir. Bizim tədqiqatda Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin tarix nöqtəyi nəzərdən keçirilən məqamları Azərbaycanlı alim və tarixçilərin elmi əsərləri və mövcud tarix nöqtəyi nəzərindən sənədlər əsasında yenə də araşdırmaya məruz qalmışdır.

Azərbaycanda neft sənayesinin təşəkkül tapdığı XIX əsirin 60-cı illərinə qədər neftdən çox yanacaq kimi istifadə edilmişdir. Sonradan neft-qaz resurslarının gərəkliliyi çox dərk edilmiş, istifadə sferası çoxhəcmli-enmiş və onun effekti nəticəsində dünya iqtisadiyyatının texnologoji-texnologoji inkişafı sürətlənmişdir.

Azərbaycan da neft-qaz sənayesinin tərəqqisi Rusiyada kapitalizmin inkişafı ilə sıx əlaqədar edilmişdir. XIX əsirin II yarısında Rusiya iqtisadiyyatında artıq yüksək inkişaf tempamentləri sürət alırdı. Statistik informasiyalara əsasən 1860-1900-cu illər ərzində burada sənaye mallarının fondverimliliyi 7 dəfə artmışdır. Canlanma və tərəqqi ölkə iqtisadiyyatının digər sektorunda özünü büruzə vermişdir. Elə bu zamanlarda Rusiyanın ucqar arealı olan Bakıda neft fontanları yeni gerçəkliklər və sarsıntılar yaratmışdı. Neft kapitallaşmış, yeni maraqlar və tələbatlar doğurmuşdu. Getdikcə strateji mənfəət kəsb edən neftə tələbatın durmadan artması Rusiyada bu sektorda əsaslandırılmasını gündəmə gətirdi. Rusiya dövləti neft sənayesində investisiya axınını gücləndirən, dirçəlişi təminat verən ardıcıl iqtisadi politik kurs qəbul etdi. Əsas strateji xətt kimi neft mədənlərinin özəlləşməsi müəyyən olundu. Bu müddətlərdə neft sənayesinin inkişafına mövcud icarə sistematikliyi ilə bağlı problemlər ciddi maneələr törədirdi. Bunu nəzərə alaraq 1866-cı ildə Peterburqda neft işinin inkişafı məsələsini araşdırmaq məqsədilə müvafiq komisiyaya təşkil edildi. Bu iş onunla nəticələndi ki, komisiyaya neft sənayesinin inkişafına icarə sistematikliyinin neqativ effektiv olduğunu müəyyən olunaraq onun ləğvini tövsiyyə etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosedur fundamental iqtisadi nəticələrə gətirdi və çox yaxşı təəssürat qoydu. Belə ki, neft sənayesində özəlləşdirmə sürət aldı və 31 dekabr 1872-ci ildə ARın neft sektorunda ilk auksionlar keçirildi. Neft mədənləri açıq Hərtaclarda mülki şəxslərə verildi. Bu işə çoxlu biznesmenlər cəlb edildi. Güclü investisiya axını, xüsusən də xarici kapitalin cəlb edilməsi proseduru başlandı. Neft sənayesinin inkişafına bir çox şirkətlər investisiya qoyuluşunu relaizə etdi. Artıq XIX əsirin səksəninci illərində bu yanacaq yarımövünə tələbat artdı. Bakı dünyada neftin mərkəzi ərazisindən birinə çevrildi. Statistika bildirir ki, AR-nın neft sənayesində 1873-cü ildə 12, 1899-cu ildə 61, 1905-cü ildə 158, 1913-cü ildə isə artıq 182 neft hasilat edən şirkət iştirak edirdi. 1879-cu ildə Norveç biznesmenləri Nobellər «Nobel Azərbaycandaşlığı» ASC yaratmaqla, neft ixracında fəal iştirak etməyə başladılar. Bu illərdə Parisli bankir Rotşild də Bakının neft sənayesinə ciddi investisiya qoyuluşunu reallaşdırırdı. Əsirin yekunlarında isə Britaniya kapitalının Bakıya axını başlandı. Bu

müddətlərdə xarici şirkətlər arasında «Nobel Oyl» və «Şell» artıq neft ixracının 60,2 faizi öz monopoliyaya almışdılar. Cədvəl 4.

Cədvəl 4.

SSRİ dövründə Azərbaycanda hasil edilən neft (qaz kondensatı ilə birlikdə)

İllər	1881	1900	1918	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Hasil(min ton)	19,3	9 836	3 425	22 176	14 777	17 830	20187	14654	12583

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Cədvəldən də məlum olduğu kimi Sovet hakimiyyəti müddətində Azərbaycanda hasilat olunan neftin miqdarı illərə və hadisələrə görə dəyişirdi. 19-cu əsrin yekunlarında başlayan neft hasili artıq 20-ci əsrdə çoxhəcmli vüsət almağa başladı. Belə ki, 20-ci əsrin ilk illərində 10 milyon tondan artıq neft hasilat olunsa da 1905-ci ildən bu rəqəm 6-7 milyon tona qədər düşdü. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti yarandıqda artıq neft hasili özünün ən zəif müddətini yaşayırdı. 1918-ci ildə 3 425 min ton neft hasilat olunmuşdusa 1920-ci ildə bu rəqəm 2 915 min tona qədər düşmüşdür. Xalq Cumhuriyyətinin süqutundan sonra SSRİ üçün vacib olan neft hasili yenidən canlanmağa başlandı. 1930-cu ildə 10 521 min ton neft hasilat edilirdi. 2-ci Dünya müharibəsinin başlaması ilə neft sahəsində canlanma baş verdi və hasil özünün pik nöqtəsinə çatmışdı. Belə ki, 1941-ci ildə 23 541 min ton neft hasilat edilmişdir. İri miqyaslı vətən müharibəsi bitdikdən sonra hasil bir qədər azalsa da, sənayedə neftə olan tələbatla ittifaqda neft hasili yenidən artmağa və 1970-ci ildə 20 187 min tona qədər çatmağa başlamışdı. Əlbəttə ki, Sovet hakimiyyətinin yekunlarına yaxın hasil azalmış, Azərbaycan suveren dövlət kimi formalaşdıqdan sonra neft sahəsi yenidən canlanmışdır.

Neft sənayesinin təşəkkül tapdığı vaxtlarda Bakıda çoxlu müvafiq cəmiyyətlər, ittifaqlar, sindikatlar, müxtəlif zavodlar meydana gəlmişdi. Bunlardan 1874-cü ildə «Bakı Neft Cəmiyyəti» (B.N.C) xüsusi ilə fərqlənirdi. Onun ilkin əsas kapitalı 678550 manat idi və sonradan nizamnamə fondu bir neçə dəfə artırılmışdı. 1916-cı ildə yaradılmış Bakı Neft-Qaz Zavodu tüstüsüz partlayıcı maddə hazırlanmasında işlədilən aromatik karbohidrogen(toluol) alınması sahəsində çar Rusiyasında ilk

zavod edilmişdir. Hazırda isə neftayırma və neftkimya sənayesi şirkəti kimi açıq rəngli neft məhsulları, koks, həmçinin Sumqayıt sintetik kauçuk zavodu üçün piroliz qazı istehsal edir. Gərəklik sferasının çoxhəcmliyəndikcə neft sənayesinin təmərküzləşməsi və inhisarlaşması sürətlənirdi. Neft hasili ilə neftlə ittifaqda səmt qazları da hasilat olunduğundan qaz sənayesi də inkişaf etməyə başlamışdı. Neft və qaz hasilinin artmasına iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsi də iri miqyaslı effekt etmişdi. Azərbaycanın neft və qaz sərvətlərindən digər xalqlar və onların ayrı-ayrı nümayəndələri də az bəhrələnməmişlər. Azərbaycanın bu sərvətləri bir əsrdən artıq müddətdə və xüsusən sovet hakimiyyəti müddətlərində qonşu Respublikaların Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyanın enerji ehtiyaclarını təmin etmişdir. Hətta Rusiyanın özündə də neft sənayesinin təşəkkülü Azərbaycanla bağlı edilmişdir. AR həm də keçmiş Sovetlər İttifaqında neft elminin mərkəzi ərazisi sayılmışdır. Bir çox azərbaycanlı neftçi alimlər bu elmin zirvəsini fəth etmişlər. Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutu öz elmi, təhsil potensialına görə keçmiş Sovetlər İttifaqında müvafiq sektorda kadr təminatı üzrə birinci institut sayılmış və indinin özündə də əvvəlki nüfuzunu saxlamışdır.

Azərbaycanda neft və qaz hasili başlayandan bəri cəmi 1,827 milyard ton karbohidrogen çıxarılmışdır ki, bunun da 1,374 milyard tonu neft və qaz kondensatının xüsusi çəkisinə düşür. Dənizdə 440 milyon ton neft və 324 milyard kub metr təbii qaz, quruda isə 934 milyon ton neft və 130 milyard kub metr təbii qaz hasilat edilib. Azərbaycan Respublikasının dənizdə və qurudakı iri istehsalat ittifaqları «Azneft», «Xəzərdənizneftqaz» və demək olar ki, bütün ərazini əhatə edən neft sənayesinin şirkət və təşkilatları, suverenliyimiz əldə edildikdən sonra yeni yaradılmış Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin infrastrukturuna daxil edilmişdir. Neft kontraktlarının əhatə dairəsi istisna olmaqla, kompleksin idarəetmə infrastrukturunda bazar prinsiplərini məqbul edən ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir. Məhz buna görə də yanacaq kompleksinin bazar münasibətlərinə müvafiq yenidən təşkilinə ehtiyac və zərurət daha aktual xarakter almışdır.

Azərbaycanda yanacaq sənayesinin tarix nöqtəyi nəzərindən nəzər yetirdikdə energetik kompleksin elektrik stansiyalarının təşəkkülü, qaz sənayesinin intişarı ilə bağlı yaranan komplekslərinin tarix nöqtəyi nəzərindən nəzər yetirmək maraq doğurardı. Respublikamızda neft sənayesini inkişafı ilə əlaqədar 1901-ci ildə Bakıda Bayıl qəsəbəsində 1902-ci ildə isə Ağ şəhərdə ilk elektrik stansiyaları işə salınmışdır. Respublikamızda elektrik enerjisinin istehsalında sıçrayışlar II dünya müharibəsindən sonuncu müddətlərə təsadüf etmişdir. Azərbaycanda qazdan çoxhəcmli istifadə keçən əsrdən başlanğıç götürmüşdür. 1859-cu ildə Suraxanıda kiçik olmayan zavodda buxar əldə etmək üçün təbii qazdan yanacaq kimi istifadə olunmuşdur. 1902-ci ildə elə bu ərazidə qazılan quyu qaz fontanı yaratmışdır. Sutkalıq debiti 57 min kubmetr olan bu quyu Azərbaycanda ilk qaz nəqiletmə sistematikliyinə yaranmasına amil edilmişdir. 1907-ci ildə Azərbaycanda 130 milyon kubmetr qaz hasilat edilmişdir. Sonradan Suraxanıda quyularda güclü qaz fontanlarının yaranması ilə əlaqədar qaz hasili və istismarı kəskin aşağı düşmüşdür. Sadəcə olaraq iri miqyaslı həcmdə qazdan istifadə etmək mümkün olmadığından onu havaya buraxmışlar. Bu və ya digər amillərdən 1919-cu ildə hasil 48 milyona, 1920-1921-ci illərdə 34 milyon kubmetrə enmişdir. 1923-ci ildə Respublikamızda Sovet hakimiyyəti müddətində qaz sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar «Azneft»in tərkibində qazın utilləşməsi və istifadəsi üzrə şöbə yaradılmış və sonradan bu şöbə qaz hasili və yaşayış fondunun qazlaşdırılmasını həyata keçirən iri miqyaslı hissəyə çevrilmişdir. Artıq 1931-ci ildə Bakıda yaşayış massivlərinin 90-95 faizi qaz ilə qızdırılırdı. Qaz sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar 1936-cı ildə Azərbaycanda qazın kəşfiyyat və istismar qazması ilə məşğul olan ilk müstəqil qurum «Azqaz» təşkil edilmişdir. Azərbaycanda neft və qaz hasili inkişaf etdikcə qaz enerjisindən istifadə edilməsi daha çoxhəcmli vüsət tapmışdır. Artıq 1950-60-cı illərdə hasil 5,8 milyard kubmetrə çatmışdır və bunun nəticəsində Azərbaycanın sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyalarını əsasən bu enerji yarımövündən istifadə sistematikliyinə keçmişlər. Qaz sənayesinin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün digər sahələrinə də öz effektini göstərmişdir. 1982-ci ildə Azərbaycanda rekord həcmdə 14,9 milyard kubmetr qaz hasilat edilmişdir.

Azərbaycan suverenlik əldə etdikdən sonra neft-qaz sənayesində xeyli geriləmə oldu. Bunun aradan qaldırılması üçün ulu öndər Heydər Əliyev bir sıra sazişlər imzaladı və islahatlar keçirdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin AR sahəsindəki "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin ittifaqda işlənməsi haqqında dəyəri 7,4 milyard dollar olan "məhsulun xüsusi çəki bölgüsü" tipli saziş imzalandı. Saziş öz tarix nöqteyi nəzərindən, politik və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə "Əsrin sazişi" adlanmış, təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 5.

Əsrin müqaviləsində iştirak edən şirkətlər

Ölkə	Şirkət	Faiz
İngiltərə	Britiş Petroleum	17,12
	Remko	2,08
Amerika Birləşmiş Ştatları	Amako	17,01
	Yunikal	11,12
	Penzoyl	9,81
	MakDermott	2,45
Rusiya	Lukoyl	10,0
Norveç	Statoyl	8,56
Türkiyə	Türk petrolları şirkəti	1,75
AR	ARDNŞ	20

Mənbə: AR Prezidentinin rəsmi internet saytı (<http://www.president.az>).

"Əsrin müqaviləsi"ndə dünyanın 8 ölkəsinin (AR, Amerika Birləşmiş Ştatları, İngiltərə, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Birləşmiş Ərəb Əmirliyi) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKOyl, Statoyl, Ekyekun, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak etmişdir. Bu sazişdə İngiltərənin "Britiş Petroleym" (qoyulacaq investisiyanın 17,12 faizi) və "Remko" (2,08 faizi), Amerika Birləşmiş Ştatlarının "Amako" (17,01 faiz), "Yunikal"

(11,2 faiz), "Penzoyl" (9,81 faiz), "MakDermott" (2,45 faiz), Rusiyanın "Lukoyl" (10,0 faiz), Norveçin "Statoyl" (8,56 faiz), Türkiyənin "Türk petrolları şirkəti"nin (1,75 faiz) və AR Neft Şirkətinin isə 20 faiz xüsusi çəkisi var idi. Bununla da "Yeni neft strategiyası" və doktrinası uğurla həyata keçirilməyə başlandı.

"Əsirin sazişi" Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olundu və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. İlk dəfə hesablanmış çıxarıla bilən neft ehtiyatı 511 milyon ton olmuş, sonralar qiymətləndirici quyuların nəticələrinə görə bu ehtiyat 730 milyon tona çatmışdır və bununla əlaqədar yataqların işlənilməsinə tələbat olunan investisiya xərcləri 11,5 milyard Amerika Birləşmiş Ştatları dolları qəbul olunmuş, ümumi təmiz gəlirdən AR-nın xüsusi çəkiinə 80 faiz, investisiyaçıların xüsusi çəkiinə 20 faiz düşür. 1999-cu ilin dekabrında ARın "mənfəət nefti" ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarına çıxarıldı. Bu neftin satışından əldə edilən valyuta sabiq prezident Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna daxil olur və xalqa fayda verir. Şimal istiqamətindəki uzunluğu 231 km, diametri 720 mm olan Baki-Novorosiysk neft kəmərinin AR hissəsi bərpa və inşa edilmişdir və ilk dəfə 25 oktyabr 1997-ci ildə AR nefti Novorosiysk limanına (Rusiya Federasiyasına) nəqil olunmuşdur. Kəmərin istifadəyə verilən gündən 2007-ci ilin yekunadək bu marşrutla 11 milyon 34 min ton neft nəqil edilib. Qərb istiqamətində uzunluğu 837 km, diametri 530 mm Baki-Supsa boru kəməri inşa edilərək, 17 aprel 1999-cu ildə işə salınmışdır. İstifadəyə verilən gündən 2007-ci ilin yekunadək Baki-Supsa kəməri ilə 45 milyon 542 min ton neft nəqil edilib. 1997-ci ildə Azərbaycanda neft hasili 9 milyon ton idisə, 2007-ci ildə bu rəqəm 40 milyon tonu keçmişdir. 1999-cu ilin noyabrında Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilmiş ATƏT-in Sammitində Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə, AR, Gürcüstan, Qazaxstan və Türkmənistan prezidentləri tərəfindən Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) "Əsas İxrac Neft Kəməri"nin çəkilişi haqqında dövlətlərarası Saziş imzalanmışdır. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda, Səngəçal terminalında sabiq prezident Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tiflis-Ceyhan ixracat neft kəmərinin təməl daşı qoyulmuş və tikintisində başlanmışdır.

BTC-nin AR hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutdu. 2006-cı il iyulun 13-də isə Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsirin ən iri miqyaslı enerji proyektı olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas ixracat boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. BTC istismara verilən gündən 2007-ci ilin yekunadək Ceyhan limanından 36 milyon 796 min 555 ton AR nefti dünya bazarına yola salınmışdır.

Cədvəl 6.

Azərbaycanın neft hasilatı, qaz kondensatı daxil olmaqla

İllər	1995	2000	2005	2010	2015
Miqdar(min ton)	9 161	14 017	22 214	50 838	41 628

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>)

Cədvəl 6-dən göründüyü kimi AR Sovet hakimiyyətinin tərkibindən çıxıb suveren dövlət kimi tam fəaliyyət göstərməyə başladıqdan sonra neft hasilı münasibətən zəif edilmişdir. Lakin dahi öndər,ümüm milli rəhbər Heydər Əliyevin distantgörənliyi nəticəsində “Neft strategiyası” həyata keçirilmiş və ölkə iqtisadiyyatı neft sahəsi sayəsində dirçəlməyə başlanmışdır. Belə ki, neft hasilı 2010-cu ildə özünün pik nöqtəsinə çatmış və 50 838 min ton edilmişdir.

Dahi öndər Heydər Əliyevin siyasətinin növbəti addımı isə İNOGATE proyektı edilmişdir. İNOGATE Proqramı Avropa İttifaqı (Aİ) Qara Dəniz və Xəzər Dənizi hövzəsi dövlətləri və onların qonşuları arasında beynəlxalq enerji əməkdaşlığı Proqramıdır. Proqram 1996-cı ildən fəaliyyət göstərir. İNOGATE Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən və uzun müddətdən bəri davam edən enerji sahəsində texnologiya yardım proqramlarından biridir. 2006-cı ilədək Proqram TACIS Arealal Əməkdaşlıq Proqramı tərəfindən, 2007-ci ildən etibarən isə Proqram Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (AQTA) – Şərqi Areal İndikativ Proqramı 2007-2010 və 2010-2013-cü illər çərçivəsində Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (AQTA)tərəfindən maliyyələşdirilməkdədir. EuropeAid bu proqrama AQTA və İnkişaf Əməkdaşlığı Aləti vasitəsilə dəstək göstərir.

INOGATE 1995-ci ildə Neft və Qazın Avroxüsusi çəkisi Dövlətlərarası Nəqlinə (INterstate Oil and GAs Transportation to Europe) Avropa İttifaqının dəstək mexanizmi kimi başladılmışdır (Bu amildən adını akronimdən almaqdadır). İlk mərhələdə Proqram Şərqi Avropa və Qafqazlardan Avropa İttifaqına uzanan neft və qaz boru kəmərlərinin fəaliyyəti ilə bağlı edilmişdir. 2001-ci ildə Kiyevdə 21 ölkə tərəfindən boru kəmərlərinin inkişafı və möhkəmlənməsi sahəsində əməkdaşlığa dair “Çərçivə Sazişi” imzalanmışdır. Bundan sonra 2004-cü ildə Azərbaycanın xüsusi paytaxtı Bakıda və 2006-cı ildə Qazaxıstanın xüsusi paytaxtı Astanada keçirilmiş Konfranslarla İNOGATE Aİ və keçmiş Sovetlər İttifaqı dövlətləri (Rusiya Federapolitik və Baltik Dövlətləri xaric və Türkiyə daxil olmaqla) arasında çoxhəcmli enerji tərəfdaşlığı alətinə çevrilmiş və fəaliyyətlərini dörd istiqamət üzrə cəmləmişdir:

- Enerji təhlükəsizliyinin artırılması
- Aİ-nin daxili enerji bazarının prinsipləri əsasında üzv dövlətlərin enerji bazarrının yaxınlaşdırılması
- Dayanıqlı enerji inkişafının dəstəklənməsi
- Ümumi və regional maraqlara cavab verən enerji layihələrinə investisiyaların cəlb olunması.

INOGATE Proqramının Tərəfdaş dövlətləri aşağıdakılardır:

AR, Belorus, Gürcüstan, Qazaxstan, Qırğızistan, Moldova, Özbəkistan, Türkiyə, Türkmənistan, Ukrayna, Tacikistan, Rusiya Federapolitik (müşahidəçi statusunda).

Türkiyə İNOGATE Proqramının Tərəfdaş ölkəsi qismində çıxış edir və mütəmadi olaraq İNOGATE iclaslarında iştirak etməyə dəvət edilir, lakin Türkiyə bu proqramda benefisiar ölkə deyildir.

2.2. Azərbaycan qaz hasilatının strukturu və müasir vəziyyətinin təhlili.

Azərbaycanda qazdan çoxhəcmli istifadə XIX yüzilliyin ortalarından başlanğıc götürür. 1859-cu ildə Suraxanıda fəaliyyət göstərən fabrikdə ilk dəfə olaraq buxar əldə etmək üçün təbii qazdan yanacaq kimi istifadə edilmişdir. 1902-ci ildə isə elə bu ərazidə qazılan quyulardan biri qaz fontanı vurmuşdur. Sutkalıq debiti 57 min kubmetr olan bu əlahiddə qaz quyusu Azərbaycanda ilk qaznəqləmə sistematikeyinin yaranmasına rəvac vermişdir. Bu illərdən başlayaraq qazdan yanacaq kimi neft hasilatında sobaların və quyuların qızdırılmasında da istifadə olunmuşdur. 1907-ci ildə Azərbaycanda 130 milyon kubmetr qaz hasilat edilmişdir. Sonradan Suraxanıda quyularda güclü qaz fontanlarının yaranması ilə əlaqədar təbii qazın hasilatı və istismarının kəskin aşağı düşməsi ilə müşayiət olundu. Problemlə məsələ kimi məsələ ondan ibarət idi ki, hasilat edilən qazın həcmi onun aşağı olan istehlak tələbatını xeyli üstələmişdi və bu iri miqyaslı həcmdə qazdan genişspektrli istifadə etmək mümkün deyildi. Artıq qaz isə sadəcə olaraq havaya buraxılırdı. Bununla belə həmin illərdə yüksələn politik çaxnaşmalar, təbii qazdan çoxhəcmli istifadənin texnogeoloji həllərinin tapılmaması və mövcud texnogeoloji-iqtisadi qəlizliklər hasil dinamikasına effekt etmişdi. Təbii qazla bağlı bu böhranlı vəziyyət çox uzun bir müddətdə əhatə olunaraq davamlı qalmış, bu və ya digər amillərdən 1919-cu ildə hasil 48 milyon kubmetr, 1920-1921-ci illərdə 34 milyon kubmetrə kimi enmişdir.

Cədvəl 7.

Azərbaycan Respublikasının SSRİ tərkibində qaz istehsalı

İllərə görə	1928	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Hasilat cəmi (milyon kubmetr)	175,5	2 498	1 233	5 841	5 521	14 004	9 926

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>).

Təbii qazın Azərbaycanda hasilatı 1928-ci ildə 175,5 milyonkubmetredilmişdir. Texnogeoloji geriliyə və təbii qazın istifadə edilməsinin

qəlizliyinə görə 1970-ci illərin ortalarına kimi SSRİ tərkibində olan Azərbaycanda qaz hasilatı 4-6 milyonkubmetrarası dəyişmişdir. Artıq 1980-cı illərdən qaz hasilatı çoxhəcmli vüsət almağa başlamışdır. 1980-cı ildə 14 milyonkubmetrqaz hasilat olunurdu. Hətta bu qazdan qonşu dövlətlərin tələbatı qarşılamaq üçün də istifadə edilirdi.

Təbii qazın texnologoji-iqtisadi parametrlərinin xüsusi çəkisində çoxhəcmliliyi aşkarlandıqca onun istehlak proporsional dəyişkənliklərə uğradı. Müəyyən olundu ki, qaz yanacaq kimi məişətdə və sənayedə yekun dərəcə əvəzsiz istehlak xammalidir. Sadalanan üstünlükləri ilə yanaşı təbii qazın digər keyfiyyət çaları, ondan müxtəlif sintetik maddələrin-maye spirt, üzvi həlledici, plastik kütlə, süni kauçuk, lif, gübrə, partlayıcı maddə alınması da aşkarlandı. Enerji istehsalında və xalq təsərrüfatının digər sahələrində təbii qazdan istifadə çoxhəcmli intişar tapdı. 1923-ci ildə sovet hakimiyyəti müddətində Azərbaycanda «Azneft»in tərkibində qaz sənayesini tənzimləyən, onun utilləşməsi və istifadəsini təminat verən ilk department-xüsusi şöbə yaradılmış və sonradan həmin ki şöbə qaz hasilatı və yaşayış fondunun qazlaşdırılmasını həyata keçirən iri miqyaslı hissəyə çevrilmişdir. Artıq 1931-ci ildə Bakı şəhərində yaşayış massivlərinin əksər hissəsi qaz ilə qızdırılırdı. Qaz sənayesinin sürətlənən inkişafı ilə əlaqədar 1936-cı ildə Azərbaycanda qazın kəşfiyat və istismar qazması ilə məşğul olan «Azqaz» adlanan suveren qurum təşkil edilmişdir. Neft-qaz hasilatı inkişaf etdikcə qaz enerjisindən istifadə edilməsi daha çoxhəcmli vüsət tapdı. 1950-60-cı illərdə Azərbaycanda təbii qaz hasilatı 5,8 milyard kubmetrə yüksəldi və bu miqyas o, zaman SSSR-də çıxarılan təbii qazın mütləq əksəriyyətinə bərabər idi. Artan qaz hasilatı onun istismarını da yüksəltdi. Həmin illərdə Azərbaycanın sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyalarını əsasən bu enerji yarımövündən istifadə sistematiqliyinə keçid etdi. Qaz sənayesinin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün digər sahələrinə də öz effektini göstərmişdir. 1982-ci ildə Azərbaycanda rekord həcmdə 14,9 milyard kubmetr qaz hasilat edilmişdir. 1990-91-ci illərdə isə Azərbaycanın qaz istehlakı zirvə həddinə 10 milyard kubmetrə çatmışdır ki, bununda 5,5 milyard kubmetrini Azərbaycanın enerji

kompleksinin elektrik stansiyaları məsrəf etmişdir. Hazırda Respublikamızın mövcud qaz şəbəkəsi iri miqyaslı miqyaslı tranzit imkanlarına malikdir. ARin qaz nəqliyyat sistematikliyindən 1990-91-ci illərdə Gürcüstanın və Ermənistanın ehtiyaclarını təmin etmək üçün 4 milyard kubmetr qaz nəql etmişdir.

Azərbaycan suverenlik əldə etdikdən sonra qaz hasilatı zəiflədi. ARin dünya bazarına çıxışı üçün tədbirlər görülməyə başlanmışdı. Dünya qaz bazarında Rusiyanın hegemonluğu var. Xüsusən də Avropa İttifaqı enerji cəhətdən Rusiyadan demək olar ki, asılı vəziyyətdədir. Bu asılılığın aradan qaldırılması tədbirlərində AR qazının Avropa dövlətlərinə ixracatı da yer tutur. Belə tədbirlərdən biri də Xəzər hövzəsinin zəngin qaz ehtiyatlarının (Türkmənistan, Qazaxstan və AR qazı nəzərdə tutulur) Bakı-Tiflis-Ərzurum marşrutu ilə Türkiyəyə, oradan da Avropa bazarına çıxarılması üçün Azərbaycanın, Amerika Birləşmiş Ştatları və Qərb dövlətlərinin reallaşdırdığı layihə Rusiyanın bu bazarı Azərbaycanda tam hegemonluğuna bir qədər yekun qoya bilər. Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikasının suveren inkişafı, dövlət təhlükəsizliyi və geopolitik mövqeyi, onun zəngin karbohidrogenehtiyatlarının işlənməsi və dünya enerji bazarına sərbəst nəqli bu gün təkə ölkəmizin xarici iqtisadi siyasət prioritetlərindən deyil, eyni zamanda modern dünya iqtisadiyyatın və beynəlxalq aləmin aktual mövzularından sayılır. Xəzər dənizi və onun Azərbaycan sahəsinin neft və qaz ehtiyatları hazırda təkə regionun Rusiya, İran, Ukrayna, Türkiyə kimi dövlətlərini deyil, həmçinin dünya enerjisinin $\frac{3}{4}$ -nü istehlak edən amerika birləşmiş ştatları, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Polşa, Yaponiya, Çin və bir çox digər Qərb və Şərq dövlətlərini ciddi şəkildə maraqlandırır. Bunun əsas amillərindən biri də AR xalqının Ümümmilli rəhbəri Heydər Əliyev tərəfindən əsasını qoyduğu və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən yeni neft strategiyasıdır. Əsası 1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsirin sazişi” adlanan neft sazişinin bağlanması ilə qoyulan bu strategiya ARin suveren dövlət kimi digər dünya dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə, Avropa İttifaqına inteqrasiya olunmamasına, əsas dünya dövlətləri, ilk yarımnövbədə, iri miqyaslı dövlətlərlə dostluq və strateji

əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına əlverişli imkan və müsbət zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanın suverenlik qazanması onun həm qonşu ölkələrlə, həm də dünya dövlətləri ilə iqtisadi, həmçinin xarici ticarət əlaqələrinin artmasına təkan vermişdir. Xarici ticarət sahəsində həyata keçirilən tədbirlər xarici ticarət sahəsinin ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsinə və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə amil edilmişdir. Ölkədə azad iqtisadiyyat, özəl şöbənin inkişafı, Azərbaycanın həm politik, həm də iqtisadi nüfuzu və yerləşdiyi əlverişli coğrafi şərait də xarici ticarət əlaqələrinin həcmrinin və miqyasının artmasına iri miqyaslı imkan yaratmışdır. Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara dünya bazarında maraq artır və bu malları alan dövlətlərin sayı getdikcə artır. Xarici ticarətin infrastrukturunu dəyişikliyə uğradığı kimi, onun ticarət partnyorlarının da tərkibi dəyişib. Belə ki, əgər ölkənin ticarət partnyorlarının sayı 1997-ci ildə 84, 1999-cu ildə isə 121 ölkə edilmişdirsə, hal-hazırda onların sayı 150-ə yaxın edilmişdir. Əvvəllər Azərbaycanın əsas ticarət partnyorlarını Müstəqil Dövlətlər İttifaqı dövlətləri təşkil edirdisə, indi bu münasibət Avropa İttifaqı dövlətlərinin xeyrinə dəyişib. Müstəqil Dövlətlər İttifaqı dövlətləri arasında Azərbaycanla ən çox ticarət müddətiyəsinə malik olan ölkə Rusiya Federasiyasıdır. Bu ölkənin Azərbaycanın ticarət müddətiyəsidəki xüsusi çəkii 50 faizdir. Digər Müstəqil Dövlətlər İttifaqı dövlətləri ilə müqayisədə Rusiyanın daha iri miqyaslı üstünlüyə malik olmasının amili bu ölkənin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üçün iri miqyaslı bazara sahib olmasıdır.

Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycanın iqtisadi inkişaf etməkdə iri miqyaslı potensialı vardır. Şimal-Cənub arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycanın Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat kolidorunun inkişaf etməsində aparıcı yer tutması ARN-in dünya dövlətləri ilə inteqrasiya siyasətinin daha da dərinləşməsinə xidmət edir. Bu isə nəinki iqtisadi, həm də politik sabitlik və təhlükəsizlik baxımından iri miqyaslı əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq nəqliyyat kolidorlərinin kəsişməsində yerləşən AR hər yarımöv nəqliyyat daşımaları üçün əhəmiyyətli strateji mərkəzi ərazisidir. ARımız çox qütblü nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsi formalaşdırmaqla, özünün həm geopolitik, həm də geoiqtisadi müvqelərini daha da gücləndirir. Azərbaycanın nəqliyyat strategiyasının prioritet istiqamətləri arasında TRASEKA layihəsi çərçivəsində əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirilir. Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat kolidorünün yaranmasının və inkişafının əsas nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin hansısa bir iri dövlətin effekti altında düşməsinin qarşısını almaqla yanaşı Xəzər dənizindəki və Xəzər sahilindəki zəngin enerji daşıyıcılarının və digər təbii ehtiyatların dünya bazarına sərbəst, davamlı olaraq çıxışını təmin etməkdən ibarətdir.

Əgər 2010-cu ilədək Xəzərdə axtarış-kəşfiyyat işlərini xarici şirkətlərlə ittifaqda aparılırdısa, həmin ildən ARDNŞ bu işlərin bir qismini özü görməyə başladı. Belə ki, uzun fasilədən sonra Xəzərin AR sahəsindəki "Ümid" infrastrukturunda yenidən axtarış-kəşfiyyat işlərinə başlanılması 2010-cu ilin noyabrında burada nəhəng qaz-kondensant yatağının kəşf edilməsi ilə nəticələndi. "Ümid" yatağının aşkarlanması xüsusi məna daşıyır. Bu onu bildirir ki, Azərbaycanda neft-qaz sahəsində bütün işlər uğurla aparılır. Bu, bir də onu bildirir ki, AR çox iri miqyaslı qaz ölkəsinə çevrilibdir. İlk hesablamalara görə, "Ümid" infrastrukturunun 200 milyard kubmetr qaz və 40 milyon ton kondensant ehtiyatı vardır. 2011-ci ilin iyul ayında Ümid-1 özülündən layihə dərinliyi 6500 metr olan 10 nömrəli kəşfiyyat quyusunun qazılmasına başlandı və 2012-ci il iyun ayının 8-də quyuyu perforasiya edilərək mənimsənilmişdir. Quyudan quyuağzi təzyiq 600 atm, 10 mm-lik stuserlə gün ərzində 700 milyon kubmetr qaz və 100 milyon kubmetr kondensant alınmışdır.

"Ümid" yatağının kəşfindən sonra daha bir mühüm hadisə baş verdi. 2011-ci ilin sentyabrında Xəzərin "Abşeron" blokunda iri qaz-kondensant yatağı kəşf edildi. Cənubi Xəzər neftli-qazlı hövzəsinin Abşeron arxipelaqında, dənizin dərinliyi 473,5 metr olan sahədə bu yatağın kəşf olunması Fransanın "Total" və "Gas de France" şirkətləri ilə ARDNŞ arasında hasilatın xüsusi çəki bölgüsü sazişi çərçivəsində görülmüş ittifaqdaşın nəticəsidir. ARDNŞ-nin ilkin hesablamalarına görə "Abşeron"

yatağının ehtimal olunan karbohidrogenehtiyatları 350 milyardkubmetrqaz və 45 milyon ton kondensant həcmindədir. Beləliklə, "Azəri-Çıraq-Günəşli" yatağında məhsuldar qatın alt çöküntülərinin qaz ehtiyatının 250 milyardkubmetrhəcmində qiymətlənməsini nəzərə almaqla, bu günə Respublikamızda təsdiq olunmuş qaz ehtiyatları 2 trilliyan 550 milyard kubmetrdır. Gələcəkdə "Babək", "Naxçıvan", "Zəfər", "Məşəl", "Şəfəq", "Asıman" infrastrukturalarında aparılan kəşfiyat işləri bu ehtiyatları daha da artıracaq. Qarşdakı illərdə dünyada neftlə yanaşı, qaza olan tələbat əhəmiyyətli dərəcədə artacaq və Respublikamız bu müddətdə ən mühüm ixracatçılarından biri olacaq. Həyata keçirilən layihə və proqramlar üzrə görülən işlər, eləcə də, perspektiv infrastrukturaların potensialı nikbin proqnozlar üçün əsas verir. Deməli, region və Avropa İttifaqı dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyinin qorunmasında ARin rolu qarşdakı illərdə daha da artacaqdır. 2020-ci ilədək Avropanın enerji istehlakının 70 faizinin, 2030-cu ilədək isə 85 faizədək hissəsinin idxalat hesabına təmin ediləcəyi barədə ekspert rəyləri fonunda bu, xüsusən iri miqyaslı əhəmiyyət kəsb edir. 2017-ci ildən sonra, "Şahdəniz-2" həyata keçirildikdən sonra ölkənin qaz istehsalı 55 milyard kubmetrə çatacaq və bu, iri miqyaslı həcmdir. "Ümid" və "Abşeron" yataqlarının karbohidrogenehtiyatlarının nəql sistematiqliyinə cəlb olunmasından sonra bu rəqəm daha da artacaq və 2025-ci ildə bu rəqəmin 60 milyard kubmetrə çatacağı ehtimalı da var. Təbii qazın 35-40 milyard kubmetrinin ixracatı nəzərdə tutulur. Bu faktor Azərbaycanın dünya qaz bazarında yüksək nüfuzunun artması üçün əlverişli sayıla bilər. Bu da Avropa bazarında ARin mövqeyini daha da möhkəmləndirəcək. Bir neçə ildən sonra AR dünyanın 50-ə yaxın ölkəsinə neft-qaz məhsulları nəql edəcək.

"Şahdəniz" yatağının mənimsənilməsinə 2006-cı ilin dekabrında başlandı və 2013-cü ilin mayınadək yataqda 6 istismar quyusu qazılıb. Bu quyuların gündəlik hasil imkanı 25 milyonkubmetrqaz və 6000 ton kondensantdır. İşlənmənin əvvəlindən "Şahdəniz" yatağından 40,6 milyardkubmetrqaz, 10,7 milyon ton kondensant hasilat edilmişdir. Bu yataqda "Faza-2" layihəsinin həyata keçirilməsi ilə illik qaz hasilatı 25 milyard kubmetrə çatdırıla bilər. "Şahdəniz" yatağının kəşfi ilə

AR qaz idxalat edən ölkədən qaz ixracat edən ölkəyə çevrildi. AR qazının dünya bazarına çıxarılması məqsədlə 2007-ci ildə Cənubi Qafqaz ixracat boru kəməri istifadəyə verildi. Uzunluğu 971 kilometr olan bu ixracat boru kəməri Bakı yaxınlığındakı Səngəçal terminalından başlanır. Onun 443 kilometri AR, 248 kilometri Gürcüstan, 280 kilometri Türkiyə ərazisindən keçir və burada o, Türkiyənin BOTAŞ şirkətinin kəmərlər sistematikliyinə qovusur. Qaz kəmərinin diametri 1066 mm (42 düymə), keçiricilik qabiliyyəti ildə 20 milyard kubmetrə qədərdir.

Cədvəl 8.

Azərbaycan Respublikası qaz hasilatı, milyon kubmetr

İllər	1995	2000	2005	2010	2015
Miqdar	6 644	5 642	5 732	26 312	29 175

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Cədvəldən də göründüyü kimi AR suverenliyinin ilk illərində 1980-cı illərə münasibətdə qaz hasilatı olduqca az həcmdə idi. Düzgün seçilmiş strategiya ilə yarımnövbəti illərdə AR qazının ixracatı başlamış, hasil gündün günə artmağa başlamışdır. Belə ki, 2005-ci ilədək qaz hasilatı 5-6 milyard kubmetr idisə, 2006-cı ildən hasil artmağa başlamış 2014-cü ildə 29 555 milyonkubmetrqaz hasilatı ilə özünün pik nöqtəsinə çatmışdır.

Hazırda AR qazı Bakı-Tiflis-Ərzurum, Bakı-Astara-İran və Bakı-Rusiya kimi illik gücü təxminən 30-40 milyard kubmetr olan maye qaz kəmərləri ilə xarici bazara çıxır. Xəzər qazının Qara dənizin Gürcüstan limanlarına qədər kəmərlərlə, sonra isə sixilaraq tankerlərlə Ruminiyaya, oradan da Avropa İttifaqı dövlətlərinə ixracat olunması haqqında dövlətlərarası sazişin imzalanması təkcə ARin deyil, bütöv Xəzər hövzəsi dövlətlərinin qaz ixracatı ilə bağlı risklərini ciddi şəkildə azaltmış və geoiqtisadi etibarlılığını artırmışdır. Buna əlavə olaraq “Şahdəniz 2” layihəsinin reallaşdırılması ilə yeni kəmərlər- TANAP və TAP vasitəsilə iri miqyaslı AR qazının Avropa bazarına çıxarılması perspektivi bu etibarlılığı daha da möhkəmləndirmişdir.

AR geopolitik və geoiqtisadi baxımdan həm də Avrasiyanın giriş qapısı, Şərqi-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji kolidorlarının mərkəzi ərazisi dövləti

hesab olunur. Rusiyadan yan keçməklə Avropa və Asiya dövlətləri arasında bağlayıcı körpü rolunu icra edən Trans-Qafqaz nəqliyyat-enerji kolidoru (TRASEKA), strateji Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolu layihələrinin təşəbbüskarı, hərəkətverici qüvvəsi və əsas təminatçılarından biri məhz ARdir. Bundan başqa, Trans-Asiya nəqliyyat kolidorunda (Cənubi, Şərqi və Orta Asiya-İran- AzərbaycanRusiya və əksinə, İranın İran körfəzi vasitəsilə bu dövlətləri Avropa ilə birləşdirən nəqliyyat-kommunikasiya layihəi) əsas bağlayıcı ölkələrdən biri kimi çıxış etməsi ARin mühüm tranzit əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Dünyanın nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrində həlledici bir vəsiləyə çevrilməsi ARin yekun bir neçə ildə həm daxili, həm də regional və beynəlxalq yol nəqliyyat strukturlarının, o cümlədən Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat kolidorları çərçivəsində çoxsaylı tranzit sistematiçliklərinin modern tələbatlərə uyğun yenidən qurulmasına təkan vermişdir.

TAP layihəi çərçivəsində xüsusi çəkisi ildə 10 milyardkubmetrqaz ötürüləcək. ARin digər qaz yataqları da nəzərə alınaraq onu demək olar ki, gələcəkdə yeni qaz ixracat kəmərləri lazım olacaq. ARin zəngin qaz ehtiyatlarına malik olduğu bu gündə mövcud imkanları nəzərə almaqla, "II qaz dalğasını" da aydın görmək olar. "Şahdəniz"dən əlavə, "Azəri-Çıraq-Günəşli"nin dərinisulu hissəsinin, "Abşeron", "Ümid" və "Şəfəq-Asiman" kimi yataqların işlənilməsi ARın qaz ixracatını kəskin şəkildə artıracaq.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDAN AVROPA BAZARLARINA QAZ İXRACATRININ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycan qaz ixracının inkişaf strategiyası

Azərbaycan coğrafi cəhətdən olduqca əlverişli mövqedə yerləşmişdir. Belə ki, Avropa ilə Asiyanın kəsişməsində olan Azərbaycan modern müddətdə Asiya ilə Avropanı birləşdirən mühüm əhəmiyyətli tranzit yollar üzərindədir və bununla Avroxüsusi çəkiyə inteqrasiya daha inkişaf etməkdə və Avropa dövlətləri ilə daha sıx əməkdaşlıq əldə etməkdədir. Buna əsasən AR ölkə rəhbərliyinin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində regionda aparıcı, rəhbər dövlətə çevrilmişdir. Bu gün ölkəmizin nəqliyyat siyasəti AR dövlətinin iqtisadi suverenliyini daha da möhəmləndirməyə xidmət edir. Şimal-Cənub iqtisadi əlaqələrində ARin rolunun artırılmasında nəqliyyat-kommunikasiya komplekslərinin inkişafı mühüm rol oynayır. Azərbaycanda dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərinə xas olan nəqliyyat – kommunikasiya kompleksi – dəmir yolu, dəniz, avtomobil, boru kəməri, hava nəqliyyatı və rabitə sahəvi inkişaf etmişdir.

Avropa – Asiya kəsişməsində yerləşən Azərbaycanda səmərəli iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. ARin əlverişli iqtisadi mövqeyə malik olması ona Şimal-Cənub iqtisadi əlaqələrində xüsusi əhəmiyyət verilməsinə gətirib çıxarmış, Respublikamız bu əlverişli geoiqtisadi regionda ticarət kolidoru rolunu gücləndirmişdir. Avropa və Asiyanın, Şimal və Cənubun kəsişməsində yerləşən Azərbaycan regionunda enerji və yük axınları üçün qovşağ rolunu oynamaq üçün unikal imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. 1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycanın bütün həyati əhəmiyyətli sahələrdə inkişafının əsasını qoyan "Əsirin sazişi"nin imzalanması ilə ARnin iqtisadi və tranzit-kommunikasiya əhəmiyyəti xeyli dərəcədə artmışdır. Sonuncu mərhələdə Bakı-Novorosiysk, Bakı-Supsa, daha sonra Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas ixracat neft kəmərlərinin işə salınması, habelə Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisinin yekunlaşması üzrə təkcə ARın deyil, bütövlükdə regionun tranzit əhəmiyyətini artırır. Şimal-Cənub əlaqələrində ARın fəal iştirakı və

qlobal layihələrə cəlb edilməsi onun etibarlı, həmçinin müvəqqəti tərəfdaşlığının bariz nümunəsi olduğunu göstərir. AR bunu özünün TRASEKA proqramında fəal iştirakı ilə sübut etmişdir.

Şimal-Cənub arasında körpü rolunu oynayan ARın Avropa- Qafqaz-Asiya nəqliyyat kolidorunun inkişaf etməsində aparıcı yer tutması Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə inteqrapolitikanın daha da dərinləşməsinə xidmət edir. Bu isə nəinki iqtisadi, həm də politik sabitlik və təhlükəsizlik baxımından iri miqyaslı əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın “Şimal-Cənub” nəqliyyat kolidorunda iştirakı da ölkəmizin iqtisadi və strateji maraqları baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şimal – Cənub beynəlxalq nəqliyyat kolidoru haqda saziş 12 sentyabr 2000-ci ildə II Beynəlxalq Avrasiya konfransında Rusiya, İran və Hindistan arasında imzalanmışdır. Bu marşrut Süveyş kanalı ilə daşıma marşrutundan üç dəfə qısa olub, yüklərin İran körfəzi dövlətləri, Hindistan, Pakistan və İranla Mərkəzi ərazisi və Şərqi Avropa , eləcə də Skandinaviya dövlətləri arasında Rusiyadan keçməklə daşınması üçün nəzərdə tutulurdu. İmzalanmış sazişdə yüklərin Xəzər dənizi vasitəsi ilə , Azərbaycandan yan keçməklə Rusiyadan birbaşa İrana daşınması nəzərdə tutulurdu. Amma bu istiqamətdə dəmir yolu və ya avtomobil nəqliyyatı ilə Azərbaycandan keçməklə daşınması həmin vaxtı 5-7 gün qısaltmağa, həm də daşıma xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verirdi. Bütün bu amillər nəzərə alınmaqla 2002-ci ildə Azərbaycanda daxil olmaqla “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Kolidorunun yaradılması haqqında saziş imzalandı. 2005-ci ilin fevral ayında “Şimal-Cənub” BND-də işlərin təşkili üzrə komissiyanın II iclasında AR, Rusiya və İran öz dəmir yollarını birləşdirmək barədə razılığa gəldilər. Bu marşrutla ildə 5 mln ton yük daşınır. Layihə üzrə bütün işlər başa çatdıqdan sonra isə hər il 20 mln ton yük daşına biləcəkdir və layihənin reallaşdırılması üçün çəkilən xərclər üç il ərzində ödənilə bilər.

Beynəlxalq “Şimal-Cənub” nəqliyyat kolidoru Avropa dövlətlərinin, Rusiyanın, Orta Asiya və Qafqaz regionlarının İran körfəzi və Hindistana çıxışına, Xəzəryanı dövlətlərin Qara dəniz limanları ilə ticarət əlaqələrinin dərinləşməsinə

şərait yaradacaqdır. Şimal-Cənub nəqliyyat kolidoru vasitəsilə AR üzərindən yüklərin iri miqyaslı əksəriyyətinin daşınmasında dəmir yolunun iştirakı nəzərdə tutulur ki, burada əsas amil kimi, yüklərin bir nəqliyyat yarımnövü ilə iri miqyaslı həcmdə, tez bir zamanda, daha distant məsafəyə daşınması götürülür. Kolidor vasitəsilə yük daşımalarına Azərbaycan Respublikasının yol-nəqliyyat kompleksinin daha çoxhəcmli cəlb edilməsi, xüsusən avtomobil nəqliyyatının və Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin imkanlarından tam istifadə olunması üçün şərait yaradılmalıdır. ARin “Şimal-Cənub” nəqliyyat kolidoruna qoşulması və kolidorla yük daşımalarında fəal iştirakı Respublikamızın iqtisadi maraqlarına müvafiq olaraq yüklərin, o cümlədən tranzit yüklərin daha çoxhəcmli cəlb olunmasına, yük həcmrinin çoxalmasına və gəlirlərinin artmasına, ölkəmizin nəqliyyat strukturunun inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına, öz yarımnövbəsində, bir çox sosial problemlərin həllinə şərait yaradacaqdır. Əgər yekun vaxtlar Qərblə İran arasındakı qarşı durmanın tədricən yumşalmasını və Əfqanıstanda hərbi əməliyyatların tədricən başa çatmağa doğru meyllənməsini nəzərə alsaq “Şimal- Cənub” BND -nin əhəmiyyətinin nə dərəcədə artacağını proqnozlaşdırmaq qəliz deyil.

Bütün bunlar bildirir ki, beynəlxalq nəqliyyat kolidorlarının kəsişməsində yerləşən AR hər yarımnöv nəqliyyat daşımaları üçün əhəmiyyətli strateji mərkəzi ərazisidir. Respublikamız çox qütblü nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsi formalaşdırmaqla, özünün həm geopolitik, həm də geoiqtisadi müvqelərini daha da gücləndirir. ARin nəqliyyat strategiyasının prioritet istiqamətləri arasında TRASEKA layihəsi çərçivəsində əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirilir. Avropa- Qafqaz-Asiya nəqliyyat kolidorunun yaranmasının və inkişafının əsas nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin hansısa bir iri dövlətin effekti altda düşməsrinin qarşısını almaqla yanaşı Xəzər dənizindəki və Xəzər sahilindəki zəngin enerji daşıyıcılarının və digər təbii ehtiyatların dünya bazarına sərbəst, davamlı olaraq çıxışını təmin etməkdən ibarətdir. TRASEKA proqramının tətbiqi hökumətlər arasında daha sıx əməkdaşlıq və dialoqla nəticələnmişdir. Bu da tranzit ödənişlərin rəqabətli səviyədə saxlanılması razılığına və sərhəddən keçmənin rəsmiləşməsi prosedurlarının sadələşməsinə gətirib çıxardı.

TRASEKA kolidoru boyu iritonnajlı yüklərin nəql edilməsi haqqında da razılaşmalar əldə olunmuşdur. Onun Mərkəzi ərazisi Asiyanın dəniz yolları vasitəsilə dünya bazarı ilə birləşdirən ən qısa və potensial cəhətdən ən sürətli və ən ucuz marşrut olduğu təsdiq edilir. TRASEKA kolidoru boyu limanlar, dəmir yolları və avtomobil yolları üzrə əsaslı layihələrin maliyyələsməsi üçün 1,7 milyard avrodan çox vəsait ayırmışlar. Bundan əlavə, Avropa İttifaqının özəl sərmayəçiləri Qafqaz və Mərkəzi ərazisi Asiya nəqliyyat şirkətləri ilə ittifaqdaşirkətlərdə iştirak edirlər. Regional əməkdaşlığı genişləndirmək və iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirmək üçün Avropa İttifaqı Cənubi Çevrədə Hava Marsrutları layihəsi və Neft və Qaz Kəmərləri layihəsi (İNOKEYT) kimi digər layihələri də dəstəkləyir.

INOGATE 1995-ci ildə Neft və Qazın Avroxüsusi çəkisi Dövlətlərarası Nəqlinə (INterstate Oil and GAs Transportation to Europe) Avropa İttifaqının dəstək mexanizmi kimi başladılmışdır (Bu amildən adını akronimdən almaqdadır). İlk mərhələdə Proqram Şərqi Avropa və Qafqazlardan Avropa İttifaqına uzanan neft və qaz boru kəmərlərinin fəaliyyəti ilə bağlı edilmişdir. 2001-ci ildə Kiyevdə 21 ölkə tərəfindən boru kəmərlərinin inkişafı və möhkəmlənməsi sahəsində əməkdaşlığa dair “Çərçivə Sazişi” imzalanmışdır. Bundan sonra 2004-cü ildə ARın xüsusi paytaxtı Bakıda və 2006-cı ildə Qazaxıstanın xüsusi paytaxtı Astanada keçirilmiş Konfranslarla INOGATE Aİ və keçmiş Sovetlər İttifaqı dövlətləri (Rusiya Federapolitik və Baltik Dövlətləri xaric və Türkiyə daxil olmaqla) arasında çoxhəcmli enerji tərəfdaşlığı alətinə çevrilmiş və fəaliyyətlərini dörd istiqamət üzrə cəmləmişdir:

- Enerji təhlükəsizliyinin artırılması
- Aİ-nin daxili enerji bazarının prinsipləri əsasında üzv dövlətlərin enerji bazarrının yaxınlaşdırılması
- Dayanıqlı enerji inkişafının dəstəklənməsi
- Ümumi və regional maraqlara cavab verən enerji layihələrinə investisiyaların cəlb olunmaması.

INOGATE Proqramının Tərəfdaş dövlətləri AR, Belarus, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxstan, Qırğızistan, Moldova, Özbəkistan, Türkiyə, Türkmənistan, Ukrayna, Tacikistan, Rusiya Federapolitik (muşahidəçi statusunda)dir. Türkiyə INOGATE Proqramının Tərəfdaş ölkəsi qismində çıxış edir və mütəmadi olaraq INOGATE iclaslarında iştirak etməyə dəvət edilir, lakin Türkiyə bu proqramda benefisiar ölkə deyildir.

Bakı Təşəbbüsünün bir məqsədi iştirakçı dövlətlərin enerji bazarrının Aİ-nin enerji bazarı ilə inteqrasiyasının möhkəmlənməsi, şəffaf enerji bazarrının yaradılması, investisiyaların cəlb olunması, enerji təchizatının təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsidir. (Təşəbbüsün digər aspektləri nəql məsələləri ilə əlaqədar idi). Tərəfdaş ölkələr Aİ və beynəlxalq qanunvericilik və tənzimləmə çərçivəsinə müvafiq olaraq funksional inteqrasiya olunmuş enerji bazarrının yaradılması, mövcud strukturun genişlənməsi və modernizapolitik yolu ilə enerji təchizatının təhlükəsizliyinin və etibarlılığının artırılması, köhnəlmiş enerji istehsalı strukturunun ətraf mühitə dost sistematiqlərlə əvəz edilməsi, yeni strukturların inkişafı və modern monitoring sistematiqliyinin icrası, səmərəli və dayanıqlı enerji sistematiqlələrinin inteqrapolitik vasitəsilə enerji tələbatı və təchizatının inkişaf etməsi, ümumi maraqlara cavab verən iqtisadi və ətraf mühitin qorunması baxımından maraq kəsb edən layihələrin maliyyələşməsrinin təşviq edilməsi sahələrində hüquqi və texnogeoloji standartların müvafıqlaşdırılması məqsədləri barədə razılığa gəlmişlər. Bu və digər məqsədlərə nail olunması üçün lazım olan “Yol Xəritəsi” Astana Nazirlər Konfransında qəbul olunmuşdur.

“INOGATE Layihəi” Aİ tərəfindən maliyyələşdirilən digər regional enerji layihələri kimi dörd INOGATE əməkdaşlıq sahəsi üzrə Tərəfdaş ölkələrdə enerji siyasəti sahəsində əməkdaşlığı dəstəkləməkdədir. Proqramın başlandığı 1996-ci ildən indiyədək təxminən 61 INOGATE layihəi icra olunmuşdur.

Aşağıda bəzın müvəffəqiyyətli INOGATE Layihələri qeyd olunmuşdur:

- INOGATE Texnogeoloji Katibliyi və Bakı Təşəbbüsü və Şərqi Tərəfdaşlığının enerji məqsədlərinə dəstək inteqrə edilmiş Proqramı; İcra müddəti: 02/2012-01/2015, Ümumi dəyəri: 16,6 milyon avro
- Şərqi Avropa və Mərkəzi ərazisi Asiya dövlətlərinin Tikinti Sahəsində Enerjiyə Qənaət Təşəbbüsü; İcra müddəti: 01/2010-12/2013, Ümumi dəyəri: 4,5 milyon avro
- Mərkəzi ərazisi Asiya üçün Dayanıqlı Enerji Proqramı: Bərpa olunan enerji mənbələri və enerji səmərəliliyi; İcra müddəti: 01/2013-12/2015, Ümumi dəyəri: 4 milyon avro.

INOGATE layihələrinə əlavə olaraq INOGATE ilə əlaqədar layihə (birbaşa INOGATE layihəsi kimi təşviq olunmur, lakin INOGATE fondundan istifadə edir və eyni məqsədləri təbliğ edir) Proqram tərəfindən nəzərə alınmaqdadır:

- Şərqi Avropa və Mərkəzi ərazisi Asiya Şəhərlərinin “Merlər Sazişi” təşəbbüsündə (INOGATE ilə əlaqədar layihə) iştirakının dəstəklənməsi; İcra müddəti: 09/2011-09/2013, Ümumi dəyəri: 2.15 milyon avro.

Hər bir fərdi layihə öz fəaliyyətlərinin səmərəliliyindən məsuldur. Eyni zamanda INOGATE Texnogeoloji Katibliyi Layihəsi çoxhəcmli INOGATE Proqramı çərçivəsində onların nəticələrini təşviq edəcəkdir.

ARın Prezidenti cənab İlham Əliyevin 29 dekabr 2015-ci il tarixli Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondunun 2016-cı il üçün büdcəsi təsdiq olundu. Neft Fondunun təsdiq olunmuş büdcəsinə müvafiq olaraq, 2016-cı ildə Fondun gəlirlərinin 6 711 564,1 min manat, xərclərinin isə 8 181 399,7 min manat təşkil etməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət Neft Fondunun 2016-cı il büdcəsinin gəlirlərinin aşağıdakı daxilolmalar

hesabına formalaşması nəzərdə tutulur:

Cədvəl 9.

2016-cı il üçün gəlirlərin mənbələri

S/S	Gəlirlərin mənbələri	Gəlirlərin məbləği (min manat)
1.	ARın xüsusi çəkisinə düşən karbohidrogenlərin	6 094 053,0

	satışından əldə edilən xalis gəlirlər (karbohidrogenlərin nəql edilməsi üzrə məsrəflər, bank, gömrük rəsmiləşməsi, suveren nəzarət (sörveyer), marketinq və sığorta xərcləri çıxılmaq şərti ilə, habelə AR Dövlət Neft Şirkətinin sərmayəçiləri, xüsusi çəkiçisi və ya tərəfdaşı olduğu layihələrdə onun sərmayesinə və ya iştirak xüsusi çəkisinə düşən gəlirlər istisna olmaqla)	
2.	Karbohidrogenehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən saziş sahəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı	2 100,0
3.	Neftin və qazın ARnın ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	12 600,0
4.	Dövlət Neft Fondunun valyuta aktivlərinin yerləşməsindən və idarə olunmamasından əldə edilən gəlirlər	602 790,1
5.	Neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar	21,0
	Cəmi	6 711 564,1

Mənbə: AR Dövlət Neft Fondu (<http://www.oilfund.az/>).

AR Dövlət Neft Fondunun 2016-cı il büdcəsrının xərcləri aşağıdakı məqsədlərə istiqamətlənir:

Cədvəl 10.

2016-cı il üçün xərclərin istiqamətləri

S/S	Xərclərin istiqamətləri	Xərclərin məbləği (min manat)
1.	Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələləri ilə bağlı bəzi tədbirlərin maliyyələşməsi	90 000,0
2.	ARnın 2016-cı il dövlət büdcəsinə transfert	6 000 000,0

3.	Samur-Abşeron suvarma sistematikliyrının yenidən qurulması layihərinin maliyyələşməsi	70 000,0
4.	Bakı-Tiflis-Qars yeni dəmir yolu layihərinin maliyyələşməsi	137 621,7
5.	2007-2015-ci illərdə AR gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşməsi	36 558,0
6.	Cənub Qaz Kolidoru layihələrində ARnın iştirak xüsusi çəkisinin maliyyələşməsi	1 822 800,0
7.	AR Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	24 420,0
	Cəmi	8 181 399,7

Mənbə: AR Dövlət Neft Fondu (<http://www.oilfund.az/>).

AR Dövlət Neft Fondu bildirir ki, 2015-ci il ərzində Neft Fondunun büdcə gəlirləri 10 246,6 milyon manat, büdcə xərcləri isə 11 813,9 milyon manat təşkil etmişdir. 2015-ci il ərzində Dövlət Neft Fondunun neft və qaz sazişlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı gəlirləri 9 741,1 milyon manat, o cümlədən mənfəət neftinin və qazın satışından 9 683 milyon manat, akrhesabı ödənişlər 1,5 milyon manat, tranzit gəlirləri 9,4 milyon manat, xarici sərmayəçilər tərəfindən təhvil verilmiş aktivlərdən 0,1 milyon manat təşkil etmişdir. Fondun vəsaitlərinin idarə olunmamasından əldə edilən gəlirləri 494 milyon manata bərabər edilmişdir.

2016-cı il ərzində, Neft Fondunun 2014-cü il büdcəsinin icrası çərçivəsində 10 388,0 milyon manat vəsait dövlət büdcəsinə transfert edilmişdir. Qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin məskunlaşdırılması və sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə 150,0 milyon manat, Samur-Abşeron suvarma sistematikliyrının yenidən qurulmasına 90,0 milyon manat vəsait ayrılmışdır. "Bakı-Tiflis-Qars yeni dəmir yolu" layihərinin maliyyələşməsinə Neft Fondundan 111,4 milyon manat vəsait ayrılmışdır. 44 milyon manat vəsait "2007-2015-ci illərdə AR gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın maliyyələşməsinə istiqamətlənmişdir. "Cənub Qaz Kolidoru" layihəi üzrə isə 997

milyon manat vəsait ayrılmışdır. 2015-ci il ərzində Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərcləri 33,3 milyon manat təşkil etmişdir.

Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunmaması üzrə strategiya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Strategiyanın girişində aşağıdakılar qeyd olunur:

AR ARsında həyata keçirilən islahatlar nəticəsində yekun illər ölkədə makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi əldə edilmiş, iqtisadiyyatda infrastruktur dəyişiklikləri dərinləşmiş, sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şərait yaranmışdır.

Bütün istiqamətlərdə ardıcıl aparılan işlər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına güclü təkan vermişdir. 1994-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən Milli Neft Strategiyasının reallaşması sayəsində Azərbaycan Respublikasıneft və qaz yataqlarının inkişafı istiqamətində keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuş, ölkə iqtisadiyyatına külli həcmdə investisiya cəlb edilmiş, Xəzər dənizinin karbohidrogenehtiyatlarının Azərbaycandan keçməklə dünya bazarına nəqli sahəsində nailiyyətlər əldə edilmiş, 1999-cu ildən etibarən "Əsirin Sazişi" üzrə mənfəət neftrinin ixracatı nəticəsində ölkəyə xarici valyutanın davamlı daxil olması təmin edilmişdir. Azərbaycanda karbohidrogenehtiyatlarının çoxhəcmli miqyaslı istismarı ilə əlaqədar olaraq, bir tərəfdən, neft və qaz gəlirlərinin 2008-ci ildən başlayaraq kəskin artması və digər tərəfdən, mövcud neft-qaz ehtiyatlarının münasibətən qısa müddətdə tükənməehtimali, iri miqyaslı həcmdə xarici valyutanın daxil olması şəraitində ölkədə bərqərar olan makroiqtisadi sabitliyin qorunması, gəlirlərin bir hissəsinin gələcək nəsillər üçün saxlanması ilə yanaşı, onlardan indiki nəslin rifahının yüksəldilməsi üçün istifadə edilməsi, qeyri-neft sahəsinin inkişafının stimullaşdırılması və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafının təmin edilməsi neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyanın qəbul edilməsi zərurətini gündəmə gətirmişdir. Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya 2005-2025- ci illəri əhatə edir və bu müddət ərzində həmin gəlirlərdən istifadənin əsas prinsiplərini və ortamüddətli xərclər siyasətini müəyyənləşdirir.

Bu strategiya aşağıda göstərilən mənbələrə müvafiq olaraq neftin və qazın satışından ARnın Dövlət Neft Fondunda və dövlət büdcəsində toplanan gəlirlərin idarə edilməsini nəzərdə tutur.

1. Neft və qaz gəlirlərinin uzunmüddətli müddət üçün praqnozlaşdırılması.

Uzunmüddətli müddət üçün ARnın neft və qaz gəlirlərinin həcmi ölkənin təsdiq olunmuş neft və qaz ehtiyatlarının ehtimal olunan qiymətləri əsasında müəyyən edilir. Neft və qaz ehtiyatlarının həcmi Azəri-Çıraq-Günəşli, Şahdəniz yataqlarından, hasilatın xüsusi çəki bölgüsü sazişlərində nəzərdə tutulmuş digər yataqlardan, eləcə də Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin və onun təsisçiliyi ilə yaradılmış müştərək şirkətlərin istismarında olan yataqlardan gözlənilən neft və qaz ehtiyatlarının qiymətlənməsi əsasında müəyyən edilir. Yeni yataqlar kəşf edildikcə Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının həcmi ilə bağlı praqnozlar dəqiqləşdirilir. Neftin və qazın qiyməti pessimist variantda (baza variantında nəzərdə tutulduğundan aşağı qiymətlə) praqnozlaşdırılır (baza variant - neftin və qazın müvafiq müddət üçün praqnozlaşdırılan qiymətidir). Neft və qaz gəlirlərinin mənbələri aşağıdakılardır:

- a) hasilatın xüsusi çəki bölgüsü sazişlərinə müvafiq olaraq ARın xüsusi çəkiinə düşən mənfəət nefti və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər gəlir mənbələri;
- b) hasilatın xüsusi çəki bölgüsü sazişlərinə əsasən sərmayəçilər tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilən mənfəət vergisi;
- c) Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin neftin və qazın hasilatı ilə bağlı vergi ödənişləri və dövlət büdcəsinə digər ödənişlər;
- ç) Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin təsisçisi olduğu neft və qaz hasilatı ilə məşğul olan müştərək şirkətlərin dövlət büdcəsinə vergi ödənişləri.

2. Neft və qaz gəlirlərindən uzunmüddətli istifadə prinsipləri.

Neft və qaz gəlirlərindən uzunmüddətli istifadə prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-uzunmüddətli müddət üçün neft və qaz gəlirləri hesabına xərclərin praqnozlaşdırılması zamanı dəyişməz real xərclər prinsipi əsas götürülür və bu strategiyanın əhatə etdiyi müddət ərzində nəzərdə tutulan xərclər üçün illik hədd müəyyən edilir;

- neft və qaz gəlirlərindən daxilolmalar zirvə səviyyəsinə çatdıqda onların 25 faizdən az olmayan hissəsi yığma istiqamətlənir;

- neft və qaz gəlirlərinin qəbul olunmuş xərcləmə qaydaları neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyanın əhatə etdiyi müddət ərzində dəyişməz qalır və bu zaman dəyişməz real xərclər prinsipi əsasında praqnozlaşdırılan xərclər həddinə riayət olunur;

- ortamüddətli müddət ərzində xərclərin həcmi uzunmüddətli müddət üçün müəyyən edilmiş həddlər nəzərə alınmaqla, qeyri-neft kəsiri (neft sahəu nəzərə alınmadan ölkənin icmal büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında fərq) əsasında müəyyən edilir. Yarımnövbəti ilin xərcləri ilə əvvəlki ilin xərcləri arasında kəskin artıb-azalmalar arzuolunmaz hesab edilir və qeyri-neft kəsirinin kəskin dəyişməsinə yol verilmir;

- investisiya yönümlü xərclər hər il üçün tərtib olunan ortamüddətli Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində həyata keçirilir.

Hazırda ARin investisiyaya olan yüksək tələbatının ödənilməsi ilk müddətlərdə xərclərin artması ilə yanaşı qeyri-neft sahəsinin inkisafına və ölkənin tədricən neft və qaz gəlirlərindən asılılığının zəifləməsinə şərait yaradacaqdır. Qeyri-neft sahəsinin uzunmüddətli müddət ərzində neft və qaz gəlirləri hesabına inkisafi ölkənin xarici borclara ehtiyacının azaldılmasına xidmət edəcəkdir.

3. Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması və xərclənməsi üzrə ortamüddətli siyasət.

Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və neft və qaz gəlirləri hesabına nəzərdə tutulan prioritet xərclərin əlaqələnməsi ortamüddətli siyasət əsasında həyata keçirilir. Ortamüddətli müddət ərzində real xərclərin həcmi uzunmüddətli müddət üçün nəzərdə tutulmuş hədddən kənarlaşa bilər. Bu, qeyri-neft sahəsinin inkişafını sürətləndirməklə bərabər, ayrı-ayrı müddətlərdə inflyasiyanın artımına amil olsa da,

illik real xərclər müəyyən edilmiş qeyri-neft kəsirinin həddini nəzərə almalıdır. Real xərclərin və qeyri-neft kəsirinin illik həcmi uzunmüddətli müddət üçün nəzərdə tutulmuş həddə müvafiq olaraq müəyyən edilir. Qeyri-neft kəsirinin həcmi dəyişdikdə bu dəyişikliyi zəruri edən konkret amillər göstərilir.

4. Neft və qaz gəlirlərindən istifadənin əsas istiqamətləri.

Neft və qaz gəlirlərinin istifadə strategiyası makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması əsasında aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinin, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- struktur sahələrin çoxhəcmli miqyaslı inkişafı;
- yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər sosial problemlərin həlli;
- iqtisadiyyatın intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması;

Hər bir xalqın, dövlətin gələcək talehini təkcə onun malik olduğu zəngin təbii sərvətlər deyil, həm də elmi-mədəni və intellektual imkanları, bütün bunların dəfəvqündə dayanan insan kapitalı müəyyənləşdirilir. “Qara qızıl”dan əldə olunan gəlirlərin millı intibaha xidmət etməsi məqsədlə iqtisadi prioritetlər ilk gündən düzgün müəyyənləşdirilmişdir. Neft gəlirlərindən düzgün istifadəni nəzərdə tutan uzunmüddətli strategiyanın hazırlanması mühüm vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Neft-qaz sənayesində gəlirlərin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyanın işlənilib hazırlanması, Dövlət Neft Fondundan ayrılan vəsaitin şəffaflığını qorumaq məqsədlə onun büdcə xərcləri çərçivəsində ünvanlı istifadəsini təminat verən tədbirlərin görülməsi kimi mühüm məsələlər də qarşıda duran əsas məqsədlərdəndir. Azərbaycanın karbohidrogenehtiyatlarının çoxhəcmli miqyaslı istismarı ilə əlaqədar olaraq neft və qaz gəlirlərinin 2008-ci ildən başlayaraq kəskin artması, habelə mövcud neft-qaz ehtiyatlarının gələcəkdə tükənmə ehtimalı, iri miqyaslı həcmdə xarici valyutanın daxil olması şəraitində ölkədə bərqərar olan makroiqtisadi sabitliyin qorunması, gəlirlərin bir hissəsinin gələcək nəsillər üçün

saxlanması ilə yanaşı, inkişafın stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın muvazinətli inkişafının təmin edilməsi neft və qaz gəlirlərinin idarə olunmaması belə bir strategiyanın qəbul edilməsini zərurətə çevirmişdir.

3.2. Azərbaycan qaz sənayesinin mövcud vəziyyəti və xüsusiyyətləri

Azərbaycan hal-hazırda dörd daşıyıcı kəmərlə vasitəsilə (Qazməmməd-Şirvanovka – 13 milyard kubmetr, Qazməmməd-Astara – 10 milyard kubmetr, Qazax-Gürcüstan – 10 milyard kubmetr, Bakı-Tbilisi-Ərzurum – 20 milyard kubmetr) illik 53 milyard kubmetr qaz ixracat etmək gücündədir. Lakin Azərbaycandan 2010-cu ildə cəmi 7 milyard kubmetr qədər qaz ixracat edilmişdir. Bu da mövcud olan güclərin toplam 13 faizindən istifadə olunması mənasına gəlir. C.Qafqaz və ya Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz boru xətti Xəzər dənizinin Azərbaycan sahəsindəki Şahdəniz qaz yatağındakı təbii qazı Gürcüstandan keçərək Türkiyəyə nəqlini həyata keçirən boru kəməridir. Şahdəniz Azərbaycanın ən iri miqyaslı təbii qaz yatağıdır. 1999-cu ildə kəşf olunan bu yataq Bakıdan 70 kilometr cənub-şərqdə, Xəzər dənizin 600 metr dərinliyində yerləşir. Yatağın sahəsi 860 kvadrat kilometrdir. Şahdənizin qaz ehtiyatı 1 trilyon kubmetr qaz həcmində qiymətləndirilir (neft ehtiyatları 240-480 milyon kubmetr). Hazırda yataqda illik qaz hasilatı təxminən 7 və ya 8 milyard kubmetrdir. Boru kəməri Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəmərinə paralel çəkilmişdir. Kəmərin operatoru məşhur xarici şirkətlər olan BP və Statoil şirkətləridir. Boru kəməri üzərində mülkiyyət hüququna malik olan cənubi Qafqaz Boru Kəməri Şirkəti konsorsiumunun xüsusi çəkiçiləri aşağıdakılardır:

BP (İngiltərə) 25.5 faiz, Statoil (Norveç) 25.5 faiz, AR Dövlət Neft Şirkəti (AR) 10 faiz, Lukoil (Rusiya) 10 faiz, Total S.A. (Fransa) 10 faiz, Naftiran İntertrade Co. (İran) 10 faiz, TPAO (Türkiyə) 9 faiz.

Boru kəmərin uzunluğu 692 kilometr, maksimum ötürmə qabiliyyəti bir ildə 20 milyard kubmetrə bərabərdir. Boru kəmərinə ilk qaz 21. May 2006-ci ildə Sənqəçal terminalından vurulmuşdur. Daha sonra 15 dekabr tarix nöqtəyi nəzərindənndə isə tələbat edilən həcmdə qaz ilkin olaraq təyinat məntəqəsinə çatdırılmışdır. Türkiyə ilə

bağlanmış sazişyə müvafiq olaraq Türkiyə 15 il içərisində 91 milyardkubmetrqaz alacaq. Erzurum şəhərindən CQBK-yə Türkiyənin daxili qaz kəmərləri şəbəkəsinə qosulacaq ki, bu da Azərbaycan qazının Türkiyənin qərbinə nəql olunmaması anlamına gələrək Cənubi Avropa dövlətlərinə çıxmasına imkan yaradacaqdır. 2002-ci ildə Yunanıstan və Türkiyə Ankaradan Komotiniyə qədər boru kəmərin çəkmək haqqında saziş imzaladılar. Beləliklə, Azərbaycan qazını nəinki Türkiyəyə, həm də Yunanıstana (bu ölkədə enerji ehtiyatlarına tələbat ildə 5faiz artır), həmçinin İtaliyaya, Balkan yarımadasına və başqa Avropa dövlətlərinə ixracat etmək mümkün olacaq.

Gürcüstan Şahdənizdə hasilat edilən qaz hesabına Rusiyadan olan enerji və politik asılılığına yekunlandırmaq istəyirdi. Lakin 12 avqust 2008-cı ildə Cənubi Osetiyadakı qarşıdurma nəticəsində təhlükəsizlik amilləri ilə əlaqəli olaraq kəmərin operatoru BP kəmərin işini dayandırmışdır. Kəmərin öz işini 14 avqustda bir daha bərpa etmişdir. Kəmərin 492 kilometri AR, 248 kilometri Gürcüstan ərazisindən keçir. Kəmərdən illik 8,8 milyard kubmetr qaz ötürülürdü, lakin 2011-ci ildən sonra bu rəqəm 11 milyard kubmetr olmuşdur.

Kəmərlə planlaşdırılan Trans-Xəzər boru kəməri vasitəsilə Türkmənistan və Qazaxstan qazı da nəql edilə bilər. Kəmərin inşasında əsas məqsədlərdən biri Gürcüstanı və Türkiyəni qazla təchiz etməkdir. Tranzit ölkə kimi Gürcüstana il ərzində kəmərlə nəql edilən qazın 5 faizini rüsum tətbiq edilmədən əldə edə bilmək hüququna sahibdir, il ərzində 0.5 mlrd kubmetr qaz isə bu ölkəyə güzəst edilmiş qiymətlərlə satıla bilər. Bu kəmərlə planlaşdırılan Nabucco, Türkiyə-Yunanıstan və Yunanıstan-İtalya qaz kəmərləri vasitəsilə Xəzər qazını Avroxüsusi çəkisi nəql edəcəkdir.

Boru kəmərlərinin potensialından mümkün qədər istifadə olunmamasında həm hasilatın artırılması, həm də Orta Asiya dövlətlərinin bu kəmərlər vasitəsi ilə Avropa bazarına çıxması yolu ilə nail olmaq ən optimal variant hesab edilir. Hal-hazırda Qazaxstanın karbohidrogenehtiyatlarının ixracatında əsas partnyorları Rusiya və ÇXR-dir. Qazaxstan tərəfi isə bu məsələdə alternativlər axtarıb axtarıb. Artıq

Qazaxstan və AR arasında 2007-ci ilin avqust ayında Qazaxstan neftinin Azərbaycandan keçməklə dünya bazarına çıxarılması barədə razılaşma əldə olunub. Hətta iki dövlətin neft kompaniyaları arasında razılaşma da əldə olundu ki, hazırki boru kəmərlərinin potensialı az olacağı təqdirdə, yeni kəmərlər inşa edilsin. Sözügedən məsələ 2007-ci il 8 avqustunda ölkə başçılarının da iştirak etdiyi Trans-Xəzər neft nəqli razılaşma memorandumunun imzalanması mərasimində müzakirə olunub.

Dünyada təbii qazın səkkizinci iri miqyaslı istehsalçısıdır Özbəkistandır. Amma Özbəkistanın Avroşusı çəkisi karbohidrogenehtiyatlarının nəqli imkanları coğrafi mövqe amilindən münasibətən məhduddur. Özbəkistan Əfqanıstan, Türkmənistan və Pakistanla bir yerdə Mərkəzi ərazisi Asiya Neft Boru Kəmərlərinin iştirakçısıdır. Kəmərlər tamamlandıqda Özbəkistan öz karbohidrogenehtiyatlarını Pakistanın Ərəb dənizindəki Qvadar terminalından ixracat edəcək. Özbəkistan həmçinin Mərkəzi ərazisi Asiya Qaz Boru Kəmərlərinin də tərkib hissəsidir.

Qaz Emalı Zavodu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 may 2007-ci il 2142 saylı Sərəncamı və "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin infrastrukturunun təkmilləşməsi haqqında" 24 yanvar 2003-cü il tarixli 844 nömrəli Fərmanına dəyişiklik və əlavələr edilməsi haqqında 07 oktyabr 2009-cu il tarixli 164 nömrəli Fərmanına müvafiq olaraq ARDNŞ-in infrastrukturuna aid edilmişdir.

Qaz Emalı Zavodu 1958-ci ildə keçmiş Sovet İttifaqının "QİPROAZNEFT" institutu tərəfindən layihələndirilmişdir. Zavodun əsas məqsədi hasilat olunan təbii qazın, qaz kondensatının, yüngül karbohidrogenlərin çoxhəcmli fraktsiyalarının qabaqcıl texnika və texnologiyalara əsaslanaraq rəqabətə davamlı şəkildə emalını təşkil etməkdir. Qaz Emalı Zavodu təbii qazın, qaz kondensatının, yüngül karbohidrogenlərin çoxhəcmli fraksiyasının emalı, quru qaz, qaz benzini, texnogeoloji butan, texnogeoloji propan-butan qarışığı, ağır kondensant məhsullarının və digər malların istehsalını həyata keçirir.

Zavodun tikintisinin birinci mərhələsi 1961-ci ildə başa çatdırılmışdır. I mərhələdə 3 saylı texnogeoloji sexin qazdan benzin ayıran qurğuları və 4 saylı

texnogeoloji sexin qaz kondensantının emalı və qeyri-sabit qaz benzrınınin fraksiyalaşdırılması qurğusu əsas istehsalata xidmət edən bütün yardımçı sahələrlə ittifaqda istismara verilmişdir. 1963-cü ildə tikintrının II mərhələsində 2 saylı texnogeoloji sexin qazdan benzin ayıran qurğuları, 1964-cü ildə isə 1 saylı texnogeoloji sexin qazdan benzin ayıran qurğuları tikilərək istismara buraxılmışdır. Zavodun ilkin layihə gücü il ərzində 4,5 milyard kub metr təbii qazı emal etməyə imkan verirdi. 1986-ci ildə zavodun istehsal gücünün artırılması məqsədi ilə aparılmış rekonstruksiya işləri nəticəsində illik emal gücü 6,5 milyard kubmetrə çatdırılmışdır. Rekonstruksiya layihəi çərçivəsində zavod ərazisində yeraltı təbii qaz boru kəmərləri estakadro üzərinə çəkilmiş, yeraltı su kəmərləri yerüstü kəmərlərlə əvəz edilmiş, iki qaz ölçü qovşağı tikilmişdir. 2003-2004-cü illərdə Qaz Emalı Zavodunda hər biri iki xətlə olmaqla 2 ədəd zavoddan qazın "yüksək təzyiqli çıxışı" və qazın "ümumi çıxışı" ölçü qovşaqları tikilib istifadəyə verilmişdir.

2009-cu ildə zavoddan qazın «ümumi çıxışı» qaz ölçü qovşağında əlavə bir xətt tikilib istifadəyə verilmişdir. Uzunmüddətli istismar Azərbaycandan sonra 1994-cü ildə qazdan benzini ayıran qurğulardan 6 saylı QBAQ-in istismarı dayandırılsa da, 2008-ci ildə qurğunun K-1 birinci pillə absorber aparatlarının əsaslı təmirindən sonra 5 saylı QBAQ-in sxeminə qoşulması nəticəsində zavodun rekonstruksiyadan sonuncu emal gücünü bərpa etmək mümkün edilmişdir. 2007-2009-cu illərdə Qaz Emalı Zavodunun 1-3 saylı texnogeoloji sexlərinin 1, 2, 3, 4 və 5 saylı QBAQ-ları əsaslı təmir olunmuş, 4 saylı sexdə, əmtəə və Aralıq əmtəə parklarında iri miqyaslı həcmli əsaslı təmir işləri aparılmışdır.

Bundan əlavə, əmtəə və Aralıq-əmtəə parklarında modern tipli optiflex1300 səviyəölçən cihazlar, 7 saylı sexdə sərfölçən cihazlar, zavoda daxil olan xammal qazın və xaric olan quru qazın sərfınınin təyin olunmaması üçün FloBoss 407 tipli cihaz quraşdırılaraq istismara buraxılmışdır. Qaz Emalı Zavodunda 16 istehsalat və xidmət sahələri, yaşıllaşdırma və abadlıq sahəsi və mərkəzi ərazisi anbar fəaliyyət göstərir.

3.3. Azərbaycanın Avropa bazarlarına qaz ixracatına dair layihələr və onların reallaşdırılması perspektivləri

Ölkəmizdə enerji siyasəti baxımından çox əhəmiyyətli hadisələr baş vermişdir. Yaxın illərdə Trans-Adriatik qaz kəməri layihəsinə başlanılmışdır. Bu tarix nöqtəyi nəzərdən layihə hesab edilir. Türkiyə ilə AR arasında TANAP layihəsinin imzalanması artıq bu imkanları yaratdı və bütün qapılar açılmasında iri miqyaslı rol oynadı. Bu gün Azərbaycanın təbii resurslarının Avropa və dünya bazarına çıxarılması üçün yeni imkanlar yaranır. Həmçinin, Trans-Adriatik boru kəməri - TAP tarix nöqtəyi nəzərdən layihə olacaqdır və AR-na imkan verəcəkdir ki, onilliklər bundan sonra da öz təbii qaz resurslarını təhlükəsiz yollarla dünya və Avropa bazarına çıxarsın. Məlum olduğu kimi, yaxın zamanlarda "Şahdəniz-2" layihəsinin fəaliyyəti ilə bağlı qaz kontraktları da imzalanmışdır. Bu ölkəmizə ixracat istiqamətlərimiz artıq müəyyən etməyə imkan verir. Bildiyiniz kimi, bu layihələr Azərbaycan xalqına bundan sonra ən azı 100 il xidmət edəcəkdir. Bunlar ölkəmizin gələcək inkişafını proqnozlaşdırmağa və bölgədə gedən prosedurları düzgün təhlil etməyə və düzgün qərar qəbul etməyə imkan verəcəkdir. 1996-cı ildə "Şahdəniz" qaz yatağı ilə bağlı sənəd imzalanmış, sonra 1999-cu ildə Xəzər dənizini Gürcüstanın Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən ilk boru kəməri inşa edilmişdir. Daha sonra - 2006-cı ildə Xəzər dənizini Aralıq dənizi və beynəlxalq bazarla birləşdirən Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas neft ixracat boru kəməri, 2007-cı ildə isə Cənub qaz boru kəməri inşa edilmişdir.

Azərbaycanın "Şahdəniz-2" layihəsi çərçivəsində hasilat ediləcək təbii qazın Avroşəxsi çəkiyə çatdırılması üçün "Şahdəniz" konsorsiumu tərəfindən yekun bir neçə il ərzində bir neçə variantı nəzərdən keçirilmiş və nəticədə Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) seçilmişdir. Uzunluğu 870 km olacaq kəmər AR qazını Türkiyə, Yunanistan və Albaniya ərazisi ilə İtaliyaya nəqlini təmin edəcəkdir. Hazırda layihə üzrə qaz alıcıları ilə sənədlərin imzalanması proseduru başa çatdırılır və ilkin mərhələdə bu kəmər vasitəsilə ildə 10 milyard kub-metr, daha sonra isə 20 milyard kub-metr həcmində təbii qazın Avroşəxsi çəkiyə çatdırılması təmin olunacaqdır.

Bununla yanaşı, ARin perspektiv yataqlarından, eləcə də regionın digər dövlətlərində hasilat olunacaq təbii qazın nəql edilməsi məqsədilə Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və TAP (Trans-Adriatik) boru kəmərləri ilə yanaşı, gələcəkdə "Cənub Kolidoru" layihəsi çərçivəsində, alternativ marşrut olan Nabucco-West qaz boru kəmərinə, eləcə də Cənub-Şərqi Avropanın mövcud və perspektiv boru kəməri birləşmələri sistematikliyindən istifadə etməklə, Avropanın təbii qaza ehtiyacının iri miqyaslı hissəsrinin ödənilməsini təmin olunaraq, AR dünyada aparıcı karbohidrogen ixracatçıları və tranzit dövlətlərindən birinə çevriləcəkdir. "Şahdəniz-2" layihəsi AR və Gürcüstan ərazisi boyunca Cənubi Qafqaz boru kəmərinin çox həcmliyənməsinə xidmət etməklə Trans-Anadolu və Trans-Adriatik qaz boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı planların reallaşmasına təkan verəcək, Avroxüsusi çəkiyə yeni qaz kolidoru açacaqdır. Layihə çərçivəsində 26 sualtı quyunun qazılması, həmçinin körpü ilə birləşdiriləcək iki platformanın tikintisi, Səngəçaldı isə yeni texnogeoloji emal və kompressor qurğularının inşası nəzərdə tutulur. 3500 kilometr məsafədə nəql olunacaq qaz Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Bolqarıstan, İtaliya və digər ölkələrdə milyonlarla istehlakçını təmin edəcəkdir. Bu layihə çərçivəsində ilk qazın Avroxüsusi çəkiyə 2019-cu ildə çatdırılması planlaşdırılır. 1999-cu ildə kəşf olunan "Şahdəniz" yatağının işlənilməsrinin birinci mərhələsi çərçivəsində 2006-cı ildən Gürcüstan və Türkiyəyə qaz ixracat edilir. "Şahdəniz" yatağının işlənilməsrinin II mərhələsi və "Cənub" qaz kolidoru layihələri isə dünyanın neft-qaz sənayesində indiyə qədər həyata keçirilmiş ən iri miqyaslı və mürəkkəb təşəbbüslərdən hesab olunur. Bu ölkəmizin uzunmüddətli inkişafını təmin edəcəkdir. «Şahdəniz-2» dünyanın ən iri enerji layihələrindən biridir. Bu layihə enerji təhlükəsizliyi və enerjinin saxələnməsi layihəsidir. Bu tarix nöqtəyi nəzərindən layihədə iştirakçı dövlət və şirkətlərin çoxhəcmli əməkdaşlığı təmin edilmiş olacaqdır. «Şahdəniz» XXI əsirin sazişi olacaqdır.

2011-ci ildə Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında strateji enerji əməkdaşlığına dair memorandum imzalanmışdır. Bu da öz yarımnövbəsində ölkəmizin enerji strategiyasının həyata keçirilməsinə və Avropa istiqamətində enerji

təchizatının şaxələnməsinə yardım etmişdir. Keçən il Türkiyə ilə Trans-Anadolu boru kəməri - TANAP-a dair tarix nöqtəyi nəzərindən saziş imzalanmışdır. Bu il isə TAP layihəsi əsas ixracat marşrutu seçilmişdi. Bu layihə regionun və Avropanın enerji xəritəsini dəyişdirəcəkdir. Azərbaycanın qaz ehtiyatları bu sərvəti gözləməkdə olan bazara nəql edilmiş olacaqdır.

«Şahdəniz-2», TANAP və TAP dünyanın ən iri enerji layihələrindəndir. Layihə 45 milyard dollar məbləğində sərmayə cəlb ediləcək, marşrut boyu yerləşən ölkələrdə 30 mindən çox yeni iş yeri yaradılacaqdır. Transregional layihələr ölkəmizin uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin edəcəkdir. ARin enerji siyasəti iqtisadiyyatımızın transformasiyasına və şaxələnməsinə imkan yaratmışdır. Suverenliyimizi bərpa etdiyimiz müddətdə özəl sahədəki ümumi daxili məhsul sıfır faizə bərabər idi. Bu gün isə özəl sahə iqtisadiyyatımızın 85 faizini təşkil edir. İşsizlik səviyyəsi 4,8 faizə endirmişdir. Yoxsulluq səviyyəsi 5,5 faizə endirilmişdir. Bizim xarici borcumuz ümumi daxili məhsulun sadəcə 8 faizini təşkil edir. Nəhayət, maliyyə vəziyyəti sabitdir və biz iqtisadiyyatımızın 55 faizini təşkil edən qeyri-neft sahəsinə yatırımlar etməkdəyik.

Bu amildən enerji siyasəti, beynəlxalq təsisatlarla sıx əməkdaşlıq, şaxələndirmə və şəffafliq müvəffəqiyyətli inkişafın əsas elementlərindəndir. Əlbəttə ki, bunun başlıca amillərindən biri beynəlxalq əməkdaşlıq edilmişdir. Bu gün, AR qazının Avropa bazarına vaxtında çatdırılması üçün diqqətimizi TANAP və TAP layihələrinin icrasına yönəltməliyik. Burada «Şahdəniz» layihəsinin ilkin mərhələsinin əhatə etdiyi ölkələr - AR, Gürcüstan, Türkiyə, Yunanistan, Albaniya, İtaliya, Bolqarıstan ilə sıx əməkdaşlıq tələbat olunacaqdır. Sonuncu mərhələdə AR Monteneqro və Xorvatiya ilə fəal əməkdaşlığa başlayacaq. Bu boru kəmərinin Balkan yarımadası istiqamətində uzadılması planları da vardır. Eyni zamanda, qarşıdan gələn illərdə Rumıniya, Macarıstan və Avstriyadakı tərəfdaşlarımızla boru kəmərinin həmin istiqamətdə də uzadılması üzrə fəal iş görülməkdədir.

TANAP layihəsinin reallaşdırılması Avropa İttifaqı dövlətlərinin enerji ilə təchizatının şaxələnməsi və bu quruma daxil olan ölkələrin enerji təhlükəsizliyinin

təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. TANAP xətti ilə qaz nəqlinə 2018-ci ildən başlanılacaqdır. Birinci mərhələdə ildə 16 milyard kubmetr qaz nəqli nəzərdə tutulsa da, qaz nəqlinin həcmi sonradan 24 milyard kubmetrə, daha sonra isə 31 milyard kubmetrə çatdırılması nəzərdə tutulur. 2015-ci ilin 17 martında Türkiyənin Qars şəhərində Trans-Anadolu boru kəmərinin (TANAP) təməlqoyma mərasimi keçirilib. Bu xətlə AR qazı Avroxüsusi çəkisi nəql olunacaq. TANAP-in də daxil olduğu Cənub Qaz Kolidorunun reallaşmasına 45 milyard dollar vəsait qoyulacaq. Uzunluğu 1850 kilometr olan TANAP qaz xətti 2020-ci ildən etibarən Trans-Adriatik Təbii Qaz Boru Xəttinə (TAP) bağlanacaq və Cənubi Qafqaz Boru Xətti vasitəsilə alacağı qazı Yunanıstan, Albaniya və İtaliya üzərindən digər Avropa dövlətlərinə çatdıracaq.

Təbii ki, «Şahdəniz-2» layihəsi enerji təhlükəsizliyi layihəsidir. Hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyindən ayrılmazdır. «Şahdəniz» layihəsinin imzalandığı 1990-ci illərdə bu, belə deyildi. Bu gün isə bu, artıq reallıqdır. Enerji təhlükəsizliyinin əsas elementlərindən biri təbii qazdır. Hazırda vəziyyət belədir: yarımnövbəti illərdə heç bir dəyişiklik baş verməyəcəkdir. Bu amildən enerji təhlükəsizliyi və enerjinin şaxələnməsi AR kimi istehsalçı ölkə, həmçinin tranzit və istehlakçı ölkələr üçün eyni dərəcədə vacibdir. AR şirkətləri və ehtiyatları Cənubi Avropa dövlətləri üçün yeni bir mənzərə yaradacaqdır. Eyni zamanda, Albaniya mühüm enerji layihəsi şəbəkəsinin tərkib hissəsi olacaqdır. Həm AR, həm də Türkiyə kimi strateji tərəfdaşlarının dəstəyi nəticəsində Albaniya, Xorvatiya, Monteneqro və digər Balkan yarımadası dövlətləri inkişaf edəcəkdir. TAP Bolqarıstan ərazisindən keçəcəkdir və bu, həmin ölkəyə əlavə gəlir həcmələrini təmin edəcəkdir.

Azərbaycan regionunun və Avropa İttifaqı dövlətlərinin enerji ehtiyaclarının təmin edilməsində mühüm ölkəyə çevrilməkdədir. Eyni zamanda, Gürcüstanın coğrafi mövqeyi Cənubi Qafqazda nəqliyyat qovsağı rolunu oynamağa imkan verir və Türkiyə ilə ittifaqda Avropanı Xəzər dənizi regionu ilə birləşdirən ən qısa tranzit marşrutu təklif edir. Bu uzunmüddətli və dayanıqlı çoxtərəfli əməkdaşlığımızın yalnız başlanğıcıdır. Yarımnövbəti addımlar Trans-Xəzər layihələrinin inkişafına və

Xəzər hövzəsrının digər dövlətləri ilə danışıqların dərinləşməsinə istiqamətlənəcəkdir. Yekun irəliləyişlər və keçən 20 il ərzində toplanmış ittifaqdatəcrübə səmərəli əməkdaşlıq və nəqliyyat marşrutlarının mənbələrinin, təchizatçıların şaxələnməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu aydın göstərir. Xorvatiya bu layihənin demək olar ki, ən yekununda yerləşir. Ölkə Aralıq dənizində limanlara sahibdir. Eyni zamanda, Xorvatiya enerji təchizatını şaxələndirmək niyyətindədir. Bu layihə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, yalnız enerji təhlükəsizliyi demək deyil, bu, əməkdaşlıq deməkdir. Bu, dövlətləri bir araya gətirmək, yeni iş yerləri, yeni sərmayələr deməkdir. Bu layihə qoşulmaqla Monteneqro özünün uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir. Ona görə ki, burada çox etibarlı təchizatçıdan söhbət gedir. Bu boru kəməri ilə Monteneqroda daha münbit sərmayə mühiti yaradılacaq və yeni sərmayə imkanları açılacaqdır. Bu layihə həm inkişaf, həm tikinti müddətində və daha sonra layihənin işə salınması mərhələsində ölkədə yeni iş yerləri yaradacaqdır. Ölkə iqtisadiyyatı münasib qiymətə enerji ilə təmin edilmiş olacaqdır ki, bu da sakinlərin yaşayış səviyəsini yaxşılaşdıracaqdır. Bundan əlavə, bu qazın nəqli nəticəsində ölkə iri miqyaslı mənfəət əldə edəcəkdir.

Avropanın qaz təchizatı baxımından həm marşrut boyu, həm də yeni mənbə qismində enerji təhlükəsizliyini artıracaqdır. Yeni boru kəməri ilə Türkiyəyə nəql ediləcək 6 milyardkubmetrqazla yanaşı, əlavə 10 milyardkubmetrqazın Avroxüsusi çəkisi nəqli ölkənin yeganə təchizatçı və ya bir tranzit sistemətikliyiindən asılılığını azaldacaqdır. Qarşıdan gələn illərdə «Cənub» kolidorunun Yaxın Şərqdə nəhəng qaz təchizatçılarıni əhatə olunaraq genişlənmə potensialı vardır. Bu işə öz yarımnövbəsində Avropanın enerji təhlükəsizliyinə çox iri miqyaslı töhfə ola bilər. Avropanın qaz bazarında rəqabət artacaqdır. Bu işə enerjrinin qiymətini daha münasib edəcəkdir. Bundan əlavə, Avropa İttifaqının qaz bazarı o qədər əlaqəlidir ki, bilavasitə Azərbaycandan qaz alan ölkələrdən savayı digər dövlətlər də bunun bəhrəsini görəcəklər. «Cənub» kolidoru iqlim dəyişikliyi ilə bağlı qarşıya qoyulan məqsədləri dəstəkləyəcəkdir. Yenilənən enerjiyə yönəlmiş sərmayələrin fonunda qaz

ən sadə və etibarlı enerji təmin edəcəkdir. Həm də qaz ekoloji baxımdan kömürdən təmizdir. Hazırda bir sıra Avropa dövlətlərinin hökumətləri üçün enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədən daha ön sırada durur. Lakin enerji təhlükəsizliyimizi gücləndirməklə «Cənub» kolidoru ölkəyə zəhərli tullantıların azaldılmasına diqqəti yönəltməyə imkan verəcəkdir. Nəhayət, «Cənub» kolidorunun işlənilməsi 2 min mil uzunluğunda marşrut boyu dövlətlərə mənfəət gətirəcək və tikinti mərhələsində otuz mindən artıq yeni iş yeri yaradacaqdır. İnşası başa çatdıqdan sonra boru kəmərləri AR üçün Avropa bazarına uzunmüddətli çıxış təmin edəcəkdir. Bu, çox iri miqyaslı nailiyyət olacaqdır.

BP başda olmaqla Britaniya şirkətləri layihəyə öz töhfəsini vermişdir və bu iş bundan sonra da davam edir. AR-in neft və qaz ehtiyatlarının işlənməsində İngiltərə iyirmi ilə yaxındır ki, aparıcı rol oynayır. Bu isə birbaşa xarici sərmayələrin yarısından çoxunu təşkil edir və hazırkı qərarla iri miqyaslı həcmdə əlavə sərmayələr cəlb olunacaqdır. Maliyyə vəsaitləri ilə yanaşı, BP və digər Britaniya şirkətləri zəngin təcrübələrini cəlb olunaraq Azərbaycan dövləti, şirkətləri və xalqı ilə çiyin-çiyinə çalışaraq bu layihəni reallığa çevirəcəkdir. Məhz bu amildən bu qərar istər neft və qaz, istərsə də digər sahələr üzrə Azərbaycan İngiltərə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir. Bu gün Azərbaycanda İngiltərənin 300-dən artıq şirkəti fəaliyyət göstərir. Bundan sonra da iki ölkə arasında güclü ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və şaxələnməsi imkanları araşdırılmaqdadır. Hökumətlər BMT Təhlükəsizlik Şurasında bir sıra məsələlər üzrə mühüm əməkdaşlıq etmişlər. Avropa Komissiyası TAP layihəni ittifaqdamaraq kəsb edən layihələr siyahısına daxil etmişdir və bununla da, müxtəlif prosedurlar sürətlənəcəkdir. Mühüm zəruri maliyyə vəsaitlərinin ayrılması proseduru daha da sürətlənəcəkdir. İtaliya enerji təhlükəsizliyi və vacib enerji strukturunun yaradılmasına mühüm töhfə verir. 2015-ci ilin avqust ayının 11-də cənab Prezident İlham Əliyev və İtaliyanın Baş naziri cənab Enriko Letta arasında imzalanmış memorandum da bu istiqamətdə çox mühüm bir sənəd edilmişdir. Azərbaycan İtaliyanın 4 ən iri enerji təchizatçılarından biridir. Artıq əməkdaşlıq qaz sahəsini də özündə ehtiva edəcəkdir. Təbii ki, Bakı-Tiflis-Ceyhan

neft boru kəməri ilə Xəzər neftinin dünya bazarına açılması və Bakı-Tiflis-Ərzurum boru kəməri ilə də təbii qazın Türkiyədə istifadə edilməsi təmin olunmuşdur. Bunlar vacib layihələrdir, amma kifayət etmirdi. Hazırda Azərbaycan istər Türkiyənin təxminən 50 milyard kubmetrlik təbii qaz ehtiyacının bir hissəsrinin ödənilməsi, istərsə də Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin təbii qaz tədarükünün həlli baxımından mühüm bir layihə imzalamışdır. Bu layihə çərçivəsində Xəzər dənizində ən qabaqcıl sualtı hasil texnologiyasının tətbiqi ilə Azərbaycandan Avroxüsusi çəkisi qədər 6 ölkəni birləşdirəcək təxminən 3500 kilometr uzunluğunda boru kəmərləri sistematiyalarının tikintisi və istismari gerçəkləşdiriləcəkdir. 2013-cü il dekabrın 17-də “Yeni əsirin yeni sazişi” adlandırılan “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə saziş imzalandı. “Şahdəniz-2” layihəsi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi boyunca Cənubi Qafqazın boru kəmərinin genişlənməsinə xidmət etməklə TANAP və TAP qaz boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı planların reallaşdırılmasına imkan verəcək, Avroxüsusi çəkisi yeni qaz kolidoru açacaqdır.

Qaz kəmərləri və onların perspektivdə keçəcəyi ölkələr bunlardır:

1. Cənub Qafqaz Boru Kəməri: Azərbaycan Gürcüstan (Türkiyə sərhəddinə qədər);
2. Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP): Türkiyə boyu (Yunanistan sərhəddinə qədər);
3. Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP): Yunanistan-Albaniya-İtaliya;
4. TAP-in perspektiv Şərq qolu (istişaməti): Türkiyə-Bolqarıstan-Rumıniya-Serbiya-Macarıstan-Avstriya. Uzun qolu hesab edilir.
5. TAP-ın perspektiv qərb qolu (istişaməti): Albaniya-Monteneqro-Bosniya və Hersoqovina-Xorvatiya-Sloveniya. Dənizkənarı qısa qol hesab edilir.
6. TAP-ın perspektiv orta qolu (istişaməti): Yunanıstan-Bolqarıstan. ən qısa qolu hesab edilir.

Bu layihələrin işlənməsində AR Dövlət Neft Şirkətinin artan iştirak xüsusi çəkisi də təqdir edilməlidir.

Cədvəl 11.**Şahdəniz-2 layihəsi üzrə tərəfdaşlar**

Şirkət	Ölkə	Xüsusi çəkisi(faizlə)
BP	İngiltərə	28,8
ARDNŞ	AR	16,7
Statoil	Norveç	15,5
Total	Fransa	10
Lukoil	Rusiya	10
NİCO	İran	10
TPAO	Türkiyə	9

Mənbə: “HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ” beynəlxalq elektron kitabxana
<http://lib.aliyevheritage.org>

“Şahdəniz-2” layihəində tərəfdaşları cədvəldə göstərilən hissələrə sahibdir. TANAP kəmərinə ARDNŞ (operator)-68faiz, BOTAŞ – 20faiz və BP – 12faiz, TAP kəmərinə isə ARDNŞ – 20faiz, BP – 20faiz, “Statoil” – 20faiz, “Fluxys” – 16faiz, “Total” – 10faiz, E.ON – 9faiz və “Axpo” – 5 faiz hissələrə sahibdirlər.

Bu layihənin icraçı çərçivəsində 30 mindən çox yeni iş yeri açılacaqdır ki, bu da modern mühəndis və menecerlərə yeni imkanlar yaratmaqla Azərbaycanda yeni nəsil insan kapitalının inkişafına iri miqyaslı təkan olacaqdır. Bu layihə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təsəbbüskar, suveren və cəsarətli siyasətini dünyada ön plana çıxardır və ARin dünyada etibarlı tərəfdaş ölkə kimi rolunu yüksəldir. Əgər 1994-cü ildə imzalanmış “Əsirin sazişi” Azərbaycanda XX əsirin layihəsi hesab edilirdisə, sübhəsiz ki, 17 dekabr 2013-cü ildə imzalanmış “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə investisiya qərarı AR və bütöv region üçün XXI əsirin önəmli layihəsidir. İqtisadi əhəmiyyəti qədər politik əhəmiyyəti də iri miqyaslı olan bu layihə ilə Qafqaz – Balkan yarımadası dövlətləri, Qafqaz – Cənubi Avropa, Xəzər bölgəsi və Avropa dövlətləri arasında əməkdaşlıq yeni müstəviyə qədəm qoyacaq və ARin global önəmi daha da artacaqdır. Layihənin birinci mərhələsi 2019-cu ilin əvvəlindən etibarən işə düşəcək və hər il 10 milyardkubmetrAR qazı Cənubi

Avroxüsusi çəkisi, 6 milyard kubmetri isə Türkiyəyə ixracat ediləcək. 2019-2025-ci illərdə layihənin imkanları genişləndikdən sonra başqa şirkətlərin və dövlətlərin də bu layihəə qosulacağı ehtimal olunur. Azərbaycani dünyanın potensial qaz ixracat edən ölkəsinə çevirmiş “Şahdəniz” yatağının xarici şirkətlərlə ittifaqdaşlaşmasına dair sazişin imzalanmasından 20 ildən artıq vaxt ötür. Bir neçə mərhələdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan “Şahdəniz” layihəi çərçivəsində tikinti-quraşdırma işlərinə isə 2003-cü ilin fevral ayında start verilmişdir. Birinci mərhələdə “Şahdəniz” yatağındakı zəngin qaz – kondensant ehtiyatlarının hasilatına imkan yaradan nəhəng platforma inşa olunmuş, sualtı boru kəməri çəkilmiş, Səngəçal terminalında əlavə genişləndirmə işləri həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, “Şahdəniz” qazının dünya bazarına ixracatını təmin etmək məqsədilə Cənubi Qafqaz boru kəməri tikilib istismara verilmişdir. “Şahdəniz” layihəsinin səhmdəşpublikaları BP (operator – 25,5 faiz), Statoyl (25,5 faiz), ARDNŞ (10 faiz), LUKOYL (10 faiz), NİKO (10 faiz), Total (10 faiz) və TPAO (9 faiz) şirkətləridir. BP-nin 2013-cü il üçün yaydığı hesabatda əsasən, “Şahdəniz” layihəsinin birinci mərhələsi üzrə fəaliyyətlərə 143 milyon dollar, əməliyyat məsrəflərinə isə 1 milyard 364 milyon dollar əsaslı vəsait xərclənmişdir. Bütövlükdə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 222 milyon və 2 milyard 191 milyon dollar edilmişdir.

AR artıq BP və BOTAŞ-la ittifaqdaşhəyata keçirəcəyi TANAP layihəində ən iri miqyaslı investor və operator, Avropa şirkətləri ilə ittifaqda inşa edəcəyi TAP layihəində isə ən iri miqyaslı investorlardan biriyik. Bunun üçün Bakı yaxınlığında yerləşən tikinti-quraşdırma sahələrinin texnogeoloji və texnogeoloji imkanları artırılacaq, sualtı əməliyyatların həyata keçirilməsinə xidmət edən bir neçə gəminin texnogeoloji və funksional imkanları təkmilləşdiriləcəkdir. Sualtı tikinti işlərinin həyata keçirilməsi üçün çoxprofilli bir nadir gəmi inşa edilmiş olacaqdır. Həmin gəminin Bakıda yenidən istifadəyə verilmiş Gəmiqayırma zavodunda tikilməsi planlaşdırılır. Bunlar əlbəttə ki, ölkəmiz üçün yeni texnologiyalar, yeni biliklər, yeni potensial deməkdir. Ən mühümü isə «Şahdəniz-2» və Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişlənməsi layihələri Azərbaycanda işçi qüvvəsi üçün təxminən on

mindən artıq yeni iş yerinin açılmasına amil olacaqdır. TANAP və TAP layihələrinin inşası prosedurunda Gürcüstan, Türkiyə, Yunanistan, Albaniya, İtaliya və digər ölkələrdə də minlərlə yeni iş yeri açılacaq, həmin dövlətlərin iqtisadiyyatlarına müsbət effekt göstərəcəkdir. Beləliklə, «Cənub» qaz kolidorunun açılmasına start verilir. Lakin bu kolidorla bağlı planlar «Şahdəniz-2» yatağından hasilat olunacaq qazın nəql edilməsi ilə kifayətlənməyəcəkdir. Bu, həmin zəncirin yalnız birinci halqası olacaqdır. Azərbaycanın qaz potensialı zəngindir. Əgər mövcud imkanları nəzərə alsaq, «II qaz dalğasını» bu gün də aydın görə bilərik.

Azərbaycanın strategiyası yekun illərdə kəşf edilmiş yataqların, habelə ölkəmizin qaz potensialını daha da artıracaq bir neçə kəşfiyat layihəsinin işlənməsini nəzərdə tutur. Bugünkü tərəfdaşlıq münasibətlər digər bazara da ARin işlənməkdə olan iri miqyaslı qaz ehtiyatları ilə asanlıqla əlaqə yaratmaq üçün nadir imkanlar vəd edir.

«Mərhələ-2» çərçivəsində işlənməsi planlaşdırılan «Şahdəniz»in əlavə ehtiyatlarından, bu yaxınlarda Xəzərdə kəşf edilmiş «Abşeron» və «Ümid» yataqlarının, «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlar blokundakı dərin qaz ehtiyatlarının, olduqca perspektivli «Şəfəq-Asıman», «Babək», «Zəfər-Məşəl» və başqa infrastrukturların potensialından tam istifadə edilmiş olacaqdır.

Dünya İqtisadi Forumunun 2013-2014 Rəqabətlik Hesabatına görə AR 148 ölkə arasında 39-u tutmuşdu. Yekun müddətlərin müqayisəsi bildirir ki, qeyd olunan istiqamətdə müsbət işarəli tendensiya formalaşandır. Belə ki, analogiyaya müvafiq olaraq göstərici 2011-ci ildə 55, 2012-ci ildə isə 46 təşkil etmişdir. Yekun üç ildə ölkə iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətlilik göstəricisinə görə 16 pillə irəliləmişdir. Müqayisə üçüq qeyd edək ki, həmin hesabatda Ermənistan 79-cu, Gürcüstan 72-ci, Rusiya 64-cü yerdədir. Bu aspektindən digər göstəricilər üzrə də mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur: Azərbaycan makroiqtisadi mühit göstəricisinə görə 8-ci, əmək bazarının effektivliyi göstəricisinə görə 30-cu, texnologiya hazırlıq səviyyəsinə görə 50-ci, innovasiyalara görə isə 51-ci yeri tutmuşdur və s. Həm regional, həm də transregional səviyələrdə həyata keçirilən beynəlxalq layihələrin reallaşdırılmasında

Azərbaycan əsas faktorlardan biri keyfiyyətində çıxış edir. Cənubi Qafqaz regionu dünya iqtisadiyyatının əsas güc mərkəzi ərazilərinin geostrateji rəqabət regionına çevrilmişdir. SSRİ-nin süqutu ilə meydana çıxan yeni geopolitik situasiya regionun geoiqtisadi maraqlar nöqtəyi-nəzərindən kəskin şəkildə aktuallaşması ilə səciyələne bilər. Əsas güc mərkəzi ərazilərinin regionda effekt zonası əldə etməyə istiqamətlənmiş fəaliyyətləri bölgə əhalisi üçün ağır nəticələr vermişdir. Cənubi Qafqaz eyni zamanda, Xəzər hövzəsi ilə sıx bağlılıqda olan, həmin geoiqtisadi regionlara normal çıxışı şərtləndirən və yalnız qeyd olunan regionlar çərçivəsində kommunikativ sərhəd effekti yaradan regiondur, onda əsas güc mərkəzi ərazilərinin xüsusi diqqət mərkəzi ərazisinə çevrilməsini aydın şəkildə başa düşmək olar.

Təsadüfi deyil ki, yekun illər “mavi yanacaq” getdikcə artmaqda olan tələbatının ödənilməsinə çalışan Avropa və bir sıra dünya dövlətləri əsas qaz təchizatçısı kimi məhz Azərbaycana Ümid bəsləyirlər. Bu isə ölkəmizə qaz ehtiyatlarını dünya bazarına çıxarmaq üçün şaxələndirilmiş ixracat marsrutlarının yaradılmasına yol açır.

Azərbaycan, Rumıniya, Gürcüstan və Macarıstanın dövlət başçılarının imzaladığı "Azərbaycan Gürcüstan-Rumıniya İnterconnector" (AGRI) layihəsinə dair Bakı Bəyannaməsinə müvafiq olaraq, maye qazın Qara dənizdəki Kulevi terminalından dəniz nəqliyyatı vasitəsilə Rumıniyaya, sonradan isə Macarıstana və Mərkəzi ərazisi Avropa dövlətlərinə nəql edilməsi nəzərdə tutulur. Həmin layihə Avropanın enerji təhlükəsizliyində ARin rolunu gücləndirərək, ölkəmizin "Şərq tərəfdaşlığı" Proqramı vasitəsilə Avropa İttifaqı ilə inteqrasiya prosedurlərini daha da dərinləşdirəcəkdir. Beləliklə, yaxın və orta müddətdə Transxəzər-Cənubi Qafqaz-Trans-Anadolu-Trans Adriatik-Nabucco-West təbii qaz boru kəmərləri şəbəkəsinin və AGRI mayeqaz nəqli sistematiyalarının yaradılması və dayanıqlı fəaliyyəti ARa qaz satışının və tranzit gəlirlərinin artırılması və öz strateji mövqelərini gücləndirmək üçün imkan yaradacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanın sürətlə artan təbii qaz potensialı daxili və xarici iqtisadiyyatın daha dayanıqlı inkişaf etməsi yolunda yeni bir mərhələ açmışdır. Yaxın illər ərzində dövlətimiz regionun rəqabətqabiliyyətli qaz təchizatçısı, Avropa və Asiya qaz bazarının fəal iştirakçısı kimi dünya energetik balansında mavi yanacaqın güclü istehsalçısı və ixracatçıları olma mövqeyini tam əldə edəcəkdir. ARnın hazırkı qaz strukturu C.Qafqazda ən yaxşı adekvat sistemətiklik kimi dəyərlənməsinə baxmayaraq, sürətlə artan təbii qaz axınına modern dünyada yeni mobil şəbəkə problemi maneə yaradır. Ömrü neft epoxasından da artıq olacağı hesablanan təbii qaz müddətünün lazımi keçid üçün ölkədə strateji tərəfli işlərin ilk konturları çəkilmiş, miqyaslılığı ilə planetar səviyədə olan Xəzər dənizindəki möhtəşəm «Şahdəniz» yatağında çox iri miqyaslı hasil üçün ilkin mərhələni formalaşdıran işlərin görülməsi tamamlanmış, Yaxın Qərbə doğru səmtlənən Bakı-Tiflis-Ərzurum iri miqyaslı qaz magistralının tikintisi başa çatmış, TAP və TANAP boru kəmərlərinin istifadəsinə başlanılmış və yeni müvafiq strukturun formalaşdırılması prosedurunə başlanılmışdır. Bənzərsiz formada həyata keçirilən yeni mavi yanacaq potensialının milli maraqlara müvafiq səmərəli istifadəsinin zəmanəti fundamental elmi-tədqiqatı, empirik-nəzəri təhlil və daha uzun müddət prespektivi nəzərə alan konseptual daxili proqramın hazırlanmasını vacib edir. Bu miqyaslı proqramın manifest səciyəli mümkün qədər yığcam interpretasiyası araşdırşa missiyasının obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycanda təbii qazla əlaqədar olan iri miqyaslı iqtisadi potensial, məqsədli təyinat, situasiyon yanaşma, qloballaşan bazar iqtisadiyyatı və genetik cəhətdən təhlil kontekstində ilk dəfə aparılan kompleksli elmi-tədqiqat prosedurləri elmi yeniliyi ilə fərqlənmiş və Azərbaycanın sürətlə artan təbii qaz potensialının qiymətlənməsi, qaz sənayesinin hazırkı vəziyyəti, inteqrasiya və inkişaf meylləri, yeni güclü strukturun yüz yetmiş yeddi formalaşdırılması, daha çoxhəcmli texnogeoloji-iqtisadi düzümdə onun qlobal və lokal prespektiv istiqamətlərinin tədqiqi problemlərinə həsr olunmuşdur. Mövcud reallıqlar və vizual görüntü diapazonunda həyata keçirilən təhlil işrinin yekunu kimi, bir daha resursslar və potensialın çoxhəcmli inspepolitiknin aparılması, iri miqyaslı

müddətiyəni əhatə etmiş maneərlə yeni vahid qaz sahəsinin diversifikasiya modern modeldə yaradılması, elektrik enerjisi istehsalının qaz sisteməlikli iş rejiminə keçidinin zəruriliyi əsaslandırılmış, daxili və xarici qaz balansının, iri miqyaslı qaz axınının təmin edilməsinin ekoloji proqramının tərtib edilməsi və həmçinin emal, istehsal, təchizat formasında özəl və qarışıq səhmdar ortaqlıq mexanizmlərinin qurulması tövsiyə edilmişdir. Dissertasiyada həmçinin abonent mobil şəbəkəsində peqnament və akreditiv sisteməlikli maliyyə, idarəetmədə mütərəqqi menecment texnologiyalarının tətbiqi, əlahiddə qaz fondu və ya qaz bankının təsisi, nəzarət-yoxlanış rejimini, təhlükəsizlik, rəssional işlək mühiti gücləndirən avtonom qurumların hazırlanması, xidmət işində «Nou-hou»ların tətbiqi, əhalinin enerji ehtiyacını yaxşılaşdıran vahid tədbirlər planının hazırlanması araşdırma prosedurunda araşdırma obyektini əsas problemlə mövzuları kimi təhlil edilmiş və müvafiq gələn nəticələr qazanılmışdır. Azərbaycanın təbii qaz sənayesinin inkişafı və təbii qaz ixracatının artırılması üçün aşağıda göstərilən təklifləri söyləyə bilərik:

- Azərbaycanda neft və qaz gəlirlərinin daha səmərəli istifadə edilməsi üçün qeyri-neft sahəsinin, insan kapitalının, sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək lazımdır.
- Yeni aşkar olunmuş qaz yataqlarının daha məqsədə uyğun istifadəsi üçün yeni modern texnologiyalardan və avadanlıqlardan istifadə etmək lazımdır;
- Azərbaycanda qaz sənayesinin inkişafı üçün yeni modern emal zavodlarının tikintisinin həyata keçirilməsi;

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYAT SİYAHISI

1. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və dayanıqlı inkişaf Dövlət proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli, 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
2. “Heydər Əliyevin Neft Strategiyası” Bakı - 2013
3. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış, inkişaf konsepsiyası
4. Azərbaycanın millı iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi
5. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997, s.478.
6. Əliyev T.N., Babayev M.T. Neft-qazçıxarma sənayesini müəssisələrinin iqtisadi potensialı. Bakı: Azərneşr, 2003, 264 s.
7. Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı: Elm, 2000.
8. E.M.Hacızadə, T.Ə.Paşayev. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri (monoqrafiya) Azərbaycan dilində. Bakı. «Elm» 2000.
9. Hacızadə E.M. Azərbaycanın təbii qaz potensialı: reallıqlar və virtual cizgilər. Bakı: Elm, 2001.
10. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli, Bakı: Elm, 2002.
11. Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi infrastrukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003.
12. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006.
13. Mustəqil Azərbaycan - 20. AZƏRBAYCAN Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: “9 №- li kicik müəssisə” 2011, 640 s.
14. Azərbaycan İqtisadiyatı: Reallıqlar və Perspektivlər, A.Şəkərəliyev, Q.Şəkərəliyev, Bakı-2016
15. Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S. Neft-qaz kompleksində məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi. Bakı: Elm, 2011.
16. Azərbaycanın təbii qaz potensialı: Reallıqlar və Virtual Cizgilər, E.M.Hacızadə, Bakı-Elm-2001

17. «Экономика нефтяной и газовой промышленности». М.: 1983.
19. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 798 с.
20. Ахинов Г.А., Жильцов Е.Н. Экономика общественного сектора: учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2008, 345 с.
21. Буш Джеймс, Джонстон Даниел. Управление международной нефтяной компании. М.: ЗАО «Олим-Бизнес», 2003, 432 с.40.
22. www.economy.gov.az
23. www.minenergy.gov.az
24. www.azerenerji.com
25. www.socar.gov.az
26. www.azstat.org
27. www.oilfund.az
28. www.elshanhajizadeh.com
29. www.president.az
30. <http://www.bp.com>
31. <https://yearbook.enerdata.net>